

יומנה של בטי

ינואר 1941 - מרץ 1943

יומנה של סבתא בטי דוד

בצל שואת יהודי הולנד:

14 בינואר 1941 - 31 במארס 1943

בעריכת הנכדים אברהם ויהודה דוד
תרגום מגרמנית ועריכת לשון: מיה פופר

ירושלים אדר תשע"ח מרץ 2018

עריכה גראפית והפקה: סטודיו יובל טל בע"מ, ירושלים

דפוס: אלקו פרינט, ירושלים

© כל הזכויות שמורות לעורכים

לקבלת הספר: טל': 972-505325500 972-29931824
yedavid36@gmail.com

מסת"ב 978-965-572-539-1 ISBN

סבתא ברטה (בטי) וסבא אברהם דוד

זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור. (דברים ל"ב, ז)

פתח דבר

למעלה משבעים ושתיים שנים חלפו מאז הסתיימה שואת יהודי אירופה, שאירעה בימי מלחמת העולם השנייה בשנים 1939–1945.

השנה הגיע לידינו יומנה של בטי דוד, היא סבתנו ברטה הי"ד, אשר מצאה את מותה במחנה ההשמדה סוביבור שבפולין.

סבתא בטי הייתה נשואה לסבנו אברהם דוד, ובמשך ארבעים ושלוש שנים הם חיו באהבה ובאשר בגרמניה וגידלו ארבעה בנים ובת. עם פרוץ המלחמה, בתחילת ספטמבר 1939, הם היגרו להולנד בעקבות בנם מרטין, שהגיע לשם כבר בשנת 1933. משגברו רדיפות היהודים בגרמניה, ובטרם הגיעו ימי הפורענות לשיאם, עזבו שני בנים והבת את גרמניה ועלו לארץ ישראל (פלסטינה), ובן אחר התיישב באורוגוואי.

בקיץ שנת 1940 נפטר סבא אברהם פתאום, ובטי נשארה אלמנה בודדה בתקופה שבה נרדפו היהודים כבר גם בהולנד. בבדידותה היא החלה לכתוב את היומן, הכתוב כמכתבים לבתה פרידה פלק. זה יומן אישי ומשפחתי, מעין דברי הימים שלה ושל בני עמה באותם ימים נוראים. היומן נכתב בספרון לניהול חשבונות במשך עשרים ושבעה חודשים מאמצע ינואר 1941 עד סוף מארס 1943, ימים אחדים קודם לגירושה למחנות ריכוז בהולנד. סבתא בטי נשלחה אל מותה ביום כ' בתמוז תש"ג (23 ביולי 1943).

אנו, נכדיה בישראל, גילינו שהיומן הוא אוצר בלום – יש בו ידיעות בעלות ערך רב, תיאורים של האווירה אשר שררה באירופה ובייחוד בהולנד באותה התקופה וכן תיאורים מרגשים מאוד של בני המשפחה והידידים הרבים שסובבו אותה.

ראינו אפוא מחובתנו להוציא לאור את היומן שכן הוא עדות חשובה ובאמצעותו יוכלו הצאצאים הרבים להכיר את התקופה. השקענו מאמצים רבים כדי למצוא עדויות על הקרובים והידידים הרבים שסבתא בטי מזכירה ביומנה, ואנו מקווים לתרום בפרסום זה להנצחת זכרם שנשכח.

קרובי משפחה וחברים סייעו לנו להוציא את היומן לאור בעברית ובלשון המקור גרמנית, ואנו מבקשים לשלוח להם את תודתנו: גברת הלה מילר (Hella Müller) בלייפציג שבגרמניה, שפיענחה והקלידה את הטקסט הגרמני; גברת מיה פופר, שתרגמה את היומן מגרמנית וערכה את הטקסט בעברית.

תודה מקרב לב לבני המשפחה שסיפקו פרטי מידע על יקיריהם: הנכד ד"ר רפאל דוד, הנכדה גברת רפאלה ברוס (לבית דוד), אלמנת הנכד פרופ' זאב פלק הגברת מרים פלק, הגברת שוש טל, מר מרסלו הרמן מפריס, והגברת דניאל רוזה ליכטנשטיין מניו יורק.

תודה מיוחדת למר חיים לראר (Hein Willem Leeraar) מהולנד, שחלק עימנו את ידיעותיו הרבות על ערי מגוריה של סבתא סכבנינגן וארנהם; לשתי האחיות גברת רבקה כהנא וגברת יהודית מקלר, שסיפקו מידע על הוריהן פינחס (בנו) ואלזה וייסברג, מידידיה הקרובים של סבתא; לגברת אתי אזולאי (תכלת), שהכינה את אילן המשפחה; לפרופ' מאיר לבנברג מאפרת, שתרגם עבורנו את המכתבים מגרמנית לעברית ששלחה סבתא בטי לבנה אליעזר (ארנסט) באמצעות הצלב האדום.

הוקרה מיוחדת לגברת אביבה כהנא ולגברת לאה ווילף על הכנת הספר לדפוס.

אברהם ויהודה דוד

אדר תשע"ח
מרץ 2018

ברטה (בטי) דוד

סתא ברטה (בטי) וסבא אברהם דוד

הקדמה

קווים ביאוגרפים

סבתא ברטה (Bertha), המוכרת במשפחה כסבתא בטי (Betty) הי"ד. נולדה בעיר זאבג'ה (Zabrze), המוכרת יותר בשמה Hindenburg, בשלזיה עילית בכ"ז בניסן תרל"ו (21.4.1876). הוריה של סבתא היו הרב אברהם אדולף פינצ'ובר (Pinczower) (1924-1849), שנולד בעיר סנדוביץ (Sandowitz) בשלזיה עילית. בשנת 1873 נשא לאשה את דורותיאה (Dorothea) אופרכט (Aufrecht) (1932-1852)¹ הם התגוררו בערים: זאבג'ה, פוזן (Posen) שבפרוסיה המערבית² וברלין.

מזבת דורותיאה פינצ'ובר

מזבת אברהם (אדולף) פינצ'ובר

1 שניהם נקברו בבית הקברות של קהילת עדת ישראל בברלין.

2 כיום עיר מחוז Poznan בפולין.

סבתא נישאה בשנת 1896 לסבנו אברהם בן הדיין אריה ליב (לוי) דוד שנולד בלאוטנבורג (Lautenburg) בפרוסיה המערבית, ביום י"ח באדר ב' תרכ"ז (25.3.1867): הם חיו יחדיו באושר ובנחת במשך ארבעים וארבע שנים. בתחילה התגוררה המשפחה בעיר פוזן. סבא אברהם עסק שם במסחר בבדים, וראה ברכה בעמלו. עם תום מלחמת העולם הראשונה בשנת 1918 עקרה המשפחה מפוזן לברלין.³ שם, משפחת דוד השתייכה לקהילה האורתודוקסית "עדת ישראל", שעד פרוץ מלחמת העולם השנייה היתה נחשבת לקהילה גדולה בהיקפה ומאורגנת במוסדותיה השונים.⁴ בברלין המשיך סבא אברהם במסחר, וגם שם ראה ברכה בעיסוקיו.⁵

לסבתא בטי היו שלוש אחיות: הראשונה: ליאונורה (Leonora), שכינויה היה: Lorchen, נפטרה בצעירותה; השנייה: גטרוד (Gertrud), שכינויה טרודה אשת מקס הרמן (Max Hermann). נולדה בשנת 1884, ונפטרה בניו יורק בשנת 1962. היא וילדיהם נמלטו מציפורני הנאצים: ליאו התיישב בפריס. בנה האחר פריץ התיישב בניו יורק לאחר נידודים מרובים, ובתה זופי (Sophie), חזרה אחרי המלחמה מאנגליה לברלין. האחיות השלישית רוזה (Rosa) אשת שלמה (זאלי) מיכאל אנגל (Sally Michael Engel). נולדה בשנת 1885. חיה בברלין. רוזה ושלמה (זאלי) מיכאל נשלחו משם למחנה טרזינשטאדט בשנת 1942. בעלה נפטר במחנה זה בשנת 1943. היא נשלחה משם אל מותה באושוויץ בתחילת קיץ 1944. בנותיהם: פרידה (Friederike Frieda), אשת ד"ר ויקטור אלנבוגן (Victor Ellenbogen) הם חיו ברעננה. עליזה אשת הרב ד"ר שלמה טל בירושלים וחנה (חני) אשת ג'רר קומלבן (Gerard Kumleben) חיו בפריס.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה בתחילת ספטמבר 1939 סבא וסבתא עזבו את ברלין, והתיישבו בהולנד בעיירה סכנינגן (Scheveningen), לחופו של הים הצפוני, הסמוכה לעיר האג (Den Haag). כחודשיים ומחצה לאחר הפלישה הגרמנית להולנד שאירעה ב-10 במאי 1940 סבא אברהם נפטר באופן פתאומי בעיר מגוריו בגיל שבעים ושלוש ביום י"ח במנחם אב ת"ש (22.8.1940). מאוחר יותר סבתא בטי גורשה

3 כתובת המשפחה: Claudiusstrasse 13.

4 על קהילה מפוארת זו, ראו: Mario Offenberger (Herausgeber), Adass Isroel. Die jüdische Gemeinde in Berlin (1869-1942), Berlin 1986.

5 בית המסחר היה ברחוב Heiligegeiststrasse 43.

גרטרוד (טרודה) הרמן

רוזה אנגל

הכניסה לבית בעיר ארנהם

מסכבנינגן עם שאר היהודים מעיר מגוריה. בתחילה התגוררה בדוטינכם (Doetinchem), במזרח המדינה, כנראה לתקופה קצרה. משם היא עברה ביום 1 בדצמבר 1940 לעיר ארנהם (Arnhem), הסמוכה לה בצד מערב, והתגוררה שם למעלה משנתיים,⁶ עד שגורשה ביום ב' בניסן תש"ג (7.3.1943) למחנה הריכוז וסטרבורק (Westerbork) אף הוא בהולנד. ממחנה זה גורשה עם רבים מיהודי הולנד למחנה ההשמדה סוביבור

(Sobibor), שבמחוז לובלין בפולין, ביום כ' בתמוז תש"ג (23.7.1943), ושם נרצחה קרוב לודאי בו ביום.

לסבא ולסבתא היו חמישה ילדים, שנולדו בפוזן ועברו יחדיו לברלין לאחר מלחמת העולם הראשונה בשנת 1918.

אריך (אליהו). נולד ביום ט"ז בתמוז תרנ"ז (16.7.1897). היה רופא. עוד לפני שהוסמך בלימודי הרפואה הוא גייס לצבא הגרמני לפני סוף מלחמת העולם הראשונה (1918), והוא נפצע באורח קשה. לאחר מאורעות ליל הבדולח הוא עלה ארצה והתגורר בכרכור, מושבה קטנה הסמוכה לפרדס חנה. הוא נפטר שם ביום י"ג בניסן ת"ש (21.4.1940).

מרטין (מנחם). נולד ביום י"ג בתמוז תרנ"ח (3.7.1898). הוא למד בגימנסיה הקלסית בפוזן. אחר כך הוא למד משפטים בברלין, ובשנת 1925 השלים את לימודי הדוקטורט באוניברסיטת לייפציג. בשנת 1930 הוא מונה כמרצה⁷ באוניברסיטת לייפציג בתחומי המשפט: היסטוריה של המשפט הקדום ומשפט רומי, במסגרת זו הוא הרבה להעמיק גם בחקר מקורות פפירולוגיים יוניים.

חודשים אחדים לאחר עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, בקיץ שנת 1933 הוא פוטר ממשרתו האקדמאית ועזב את גרמניה להולנד, וקבל משרה אקדמית באוניברסיטת לידן (Leiden). משנת 1937 הוא שימש כפרופסור באוניברסיטה זו עד יציאתו לגימלאות בשנת 1968. משנת 1935 הוא הרצה גם באוניברסיטה העירונית באמסטרדם. בסוף 1940 הוא פוטר ממשרתו האקדמית, שוב בצו השלטון הנאצי. ביום 1 במאוס 1943 הנאצים גרשו את מרטין ומשפחתו: אשתו אלזה לבית פויכטוואנגר (Feuschtwanger) ושלושת ילדיהם: רודולף (רפאל)⁸, אינה דורותיאה (דבורה)⁹, וברם (אברהם) למחנות

7 בתואר Privat Dozent.

8 נודע יותר בכינויו: חו"ד.

9 היא ידועה יותר בכינויה: אניקה.

מעבר בהולנד: ברנפלד (Barneveld) וכן וסטרבורק (Westerbork). ביום 4.3.1944 המשפחה גורשה למחנה הריכוז טרוזינשטאדט (Theresienstadt) שבצ'כיה, ושהו בו עד השחרור על-ידי הצבא האדום ביום 8.5.1945.

אחרי מלחמת העולם השנייה הוא המשיך בעבודתו האקדמית, ובשנת 1953 הוא מונה כחבר אקדמייה ההולנדית המלכותית למדעים (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen). הוא נפטר ביום כ"ט באדר ב' תשמ"ו (9.4.1986).

פרידה, פרידל. נולדה ביום י"ח באלול תר"ס

מאיר (12.9.1900). בשנת 1922 נישאה לרופא ד"ר מאיר פלק מברסלאו (Breslau), ושם הם התגוררו עד עלייתם ארצה בשנת 1939. שני ילדיהם הם: וולפגאנג (זאב) ולודויג (יעקב-יהודה - לויץ). בעקבות האירוע הטראומטי של ליל הבדולח 10/9 בנובמבר 1938, החלה המשפחה להתארגן לעלייה ארצה, בתחילה עלה

מאיר פלק בגפו כדי למצוא תעסוקה כרופא ילדים. פרידה לקחה על עצמה את הצלת רכוש המשפחה, ואף הצליחה באומץ להציל שני ספרי תורה מבית הכנסת הבער שנשרף במאורע הטראומטי הנזכר. בשנת 1939 עלתה פרידה ארצה עם שני ילדיה, שהתמקמו תחילה בתל אביב, ושם המשיכו לימודיהם. מאוחר יותר מצא מאיר מקום עבודה בירושלים, והמשפחה התגוררה בכפר עברי, הוא נווה-יעקב, כיום שכונה בצפון ירושלים. עם פרוץ מלחמת השחרור הם עברו למרכז ירושלים. שם מאיר פלק מצא משרה כרופא בבית חולים "ביקור חולים" במחלקת הילדים. במקביל היתה לו גם מרפאה פרטית בבית, שפרידה ניהלה אותה עד סמוך לפטירתו ביום כ"ד בשבט תשל"ב (9.2.1972).

בית פלק היה "שם-דבר" להקפדה בקיום מצוות, בנתינה ובעזרה לזולת, ועוד. בשלהי מלחמת העולם השנייה עלו ארצה נערים ונערות פליטים שאיבדו בשואה את בני משפחתם. אחד מהם היה אברהם רוט שבא מבורגנלנד (Burgenland) שבאוסטריה, שאומץ על ידם כאחד מבני המשפחה. פרידה נפטרה ביום ח' בסיוון תשנ"ה (6.6.1995).

ליאו (אריה). נולד ביום י"ב באב תרס"ג (5.8.1903). בשנת 1918 לאחר סיום לימודיו בגימנסיה הוא למד בישיבתו של הרב יעקב הופמן בפרנקפורט ע"נ מיין. לאחר לימודיו בישיבה הוא למד מדעי המדינה באוניברסיטת פרנקפורט. שם סיים את לימודיו בשנת 1932 וזכה לתואר דוקטור בהצטיינות יתירה. באותה שנה הוא נישא לפאולה (רחל) לבית דניאל מברטלאו, עובדת סוציאלית במקצועה. עם עליית הנאצים לשלטון בתחילת שנת 1933 ליאו ופאולה עברו לדור בעיר לה-ספציה (La Spezia) שליד גנואה באיטליה. שם הוא הצטרף להנהלת סניף חברת הביטוח אליאנס (Allians) הגרמנית עד שפוטר מעבודתו, בשל יהדותו. בהמשך הוא קנה יחד עם שותף איטלקי בית חרושת למסגרות לתמונות. בשלהי שנת 1938 נודע להם, שהם כנתינים גרמניים, אין להם הגנת השלטון האיטלקי. בחיפוש אחר מדינה שבה יוכלו להקלט הם נקלעו לקשיים. לא היו בידם אשרות כניסה לא לפלסטינה ולא לארצות הברית, ואף לא היתה בידיהם ויזה למקום אחר כלשהו. מחוסר ברירה הם החליטו לקנות כרטיסי הפלגה, הלוך- ושוב, כתיירים על אנייה לדרום אמריקה. בעיר מונטבידאו (Montevideo) שבאורוגוואי לפני שוב האנייה לאירופה, הם הורשו לרדת מן האנייה הודות לסיוע של אחד מראשי ארגון הג'וינט היהודי הבין לאומי אשר שילם למוכסים והם הורשו להיכנס למונטבידאו באורוגוואי. שם הציגו עצמם כתיירים. באורוגוואי לא הכירו בתארים האקדמיים של ליאו מגרמניה, ומהתחביב של פאולה הם פתחו סטודיו לתמונות ברחוב הראשי בעיר מונטבידאו. ביום ד' במרחשוון תש"ג (24.10.1942) נולדה שם בתם רפאלה. מאוחר יותר ליאו נשא לאשה את בלנקה. בשנת 1948 נולדה בטי ואחריה בשנת 1950 נולד ז'ק (יעקב). בשנת 1962 ליאו חזר לגרמניה, והתיישב בעיר דיסלדורף (Düsseldorf) והוחזר למשרתו בחברת הביטוח אליאנס הנזכרת, ושם הוא נפטר ביום ג' באדר ב' תשל"ו (4.2.1976).

ארנסט (אליעזר) נולד ביום א' בטבת תרע"א (1.1.1911). בברלין אליעזר למד בבית הספר הקהילתי של קהילת "עדת ישראל". אח"כ למד בישיבתו של הרב יעקב הופמן. בפרנקפורט ע"נ מיין, בה למדו לימודי חול בצד לימודי קודש. ישיבה זו התנהלה ברוח הציונות הדתית. דרך חינוכית זו השפיעה עליו להצטרף לברית חלוצים

דתיים (בח"ד). מטעם בח"ד הוא יצא להכשרה חקלאית קצרה בכפר גרינגסהוף (Geringshof), הסמוך לעיר פולדא (Fulda).

עלייתו ארצה יצאה לפועל בשנת 1932, במסגרת הקצאת סרטיפיקטים למשתתפי המכביה הראשונה בתל-אביב. היה זה חודשים אחדים טרם עליית היטלר לשלטון בתחילת 1933. עם עלייתו ארצה ארנסט הצטרף להכשרת רודגס (Rodgess) בכפר-אברהם סמוך לפתח-תקוה. מאוחר יותר אליעזר חלה במלריה, ובשל כך, הוא נאלץ לחזור לברלין, לשם קבלת טיפול רפואי הולם. שם הכיר את חנה בת הרב יהודה ליב הירשפלד מהעיר גיסן בגרמניה. חנה הייתה אז אחות בבית החולים היהודי בברלין. החתונה התקיימה בתל-אביב בה' בכסליו תרצ"ו (1.12.1935). הם התגוררו בפתח תקוה, אליעזר עסק שם בעבודות בנייה וחקלאות. בשנת 1937 המשפחה התיישבה במושב עובדים כפר-פינס, לא הרחק מהעיר חדרה. במקום זה גידלו וחנכו את ארבעת ילדיהם: יהודה, נחמה, אברהם ובתיה.

אליעזר וחנה בנו והקימו בכפר את ביתם וניהלו יחידת משק חי שבו הייתה רפת לפרות ולולים לעופות וגם סוס להובלה ולהסעה. במגרש הסמוך לביתם הם גידלו עצי פרי וגן ירק. חנה לקחה חלק מרכזי בעבודות המשק. באותה תקופה שררו בארץ "המאורעות" שהיו בין הערבים לבין הישוב היהודי.¹⁰ אליעזר התגייס למשטרת הישובים כ"גפיר".¹¹ במקביל ובסודיות רבה אליעזר שירת גם בהגנה והשתתף בשמירה ובאימונים. בכל אותה תקופה, במשך 23 שנים, הפרנסה היתה בדוחק והיה תמיד צורך בעבודה נוספת להשלמתה. בתחילה אליעזר התגייס לבקשת גברת הנרייטה סולד לסייע בקליטת בני נוער שעלו לארץ מגרמניה ומאוסטריה בשנת 1939/40 ואליעזר וחנה קלטו והדריכו אותם במשך כשלוש שנים. עיסוק נוסף של אליעזר היה בלשכת העבודה בכרכור, היינו: ארגון עבודה לפועלים באזור. לאחר קום המדינה אליעזר התבקש על ידי תנועת הפועל-המזרחי¹² לקלוט עולים דתיים במחנה "שער העלייה" ולכוונם להתיישבות הדתית. בתקופות שונות אליעזר העסיק עצמו גם בעבודות אחרות, כגון: חיסון העופות במשקים מפני מחלות. אליעזר גם שימש כחבר המועצה האזורית מנשה. כהכנסה נוספת

10 עימות דמים בין היישוב היהודי והערבים.

11 נוסף במשטרה הבריטית בארץ.

12 תנועה פוליטית במסגרת הציונות הדתית.

סבא אברהם והעלמה חנה לבית הירשפלד, לימים אשת ארנסט אליעזר דוד

אליעזר פעל גם בריכוז ההובלות במשאיות שהשתייכו לשלושה מושבים במועצה זו.

בשנת 1959 עברה המשפחה לירושלים, לשכונת בית הכרם. אליעזר מצא את עיסוקו כגזבר ארגון קניות "מבואות ירושלים" וכחבר הנהלת הארגון. בארגון זה הוא עסק בעיקר בסיוע כספי וחומרי למושבי פרוזדור ירושלים. בירושלים. חנה שימשה כאם-בית ומחנכת בסמינר למורים של "עליית-הנוער" בבית הכרם. לאחר פרישתה היא המשיכה לעבוד במרכז קליטה לסיוע למשפחות עולים מארצות הרווחה. אליעזר נפטר ביום כ"ח בשבט תשנ"ו (18.2.1996), וחנה נפטרה בשנת המאה להולדתה ביום כ"ח בסיון תש"ע (10.6.2010).

יומנה של ברטה (בטי) דוד הי"ד

במשך מרבית תקופת אלמנותה סבתא בטי כתבה ותיארה ביומן את מחשבותיה, יגונה וגעגועיה לסבא אברהם ולילדיה שכבר לא היו לצידה. היומן שכתבה סבתא בטי בלשון הגרמנית באופן שוטף החל מארבעה עשר בינואר 1941 עד שלושים ואחד במרץ 1943. טרם שגורשה הסבתא למחנה וסטרבורק הנזכר לעיל, נמסר היומן בידיה הנאמנות של ידידתה אחות רחמניה הולנדית מרת יו סטופלס (Jo Stoffels) שהתגוררה בעיר ארנהם (Arnhem). היומן נכתב בגרמנית. ביוזמת מרת יו סטופלס הגיע היומן לידיה של פרידה, בתה של סבתא בטי באמצעות ד"ר פנחס ואלזה וייסברג, שגרו בעיר זו ועלו ארצה בשנת 1949.¹³ מאז הגעתו של היומן לארץ הוא היה בידיהם של אחדים מבני המשפחה. לאחרונה נמסר היומן לבני משפחת דוד. אנו אחדים מנכדיה בארץ עסקנו בהבאתו לדפוס של היומן בלשון המקור ובתרגום בתרגום עברי עבור כמאתיים מצאצאיה, מרביתם גרים בארץ, ובני משפחותיהם, למען ידעו ויכירו במידת מה את הסבתא ומקצת תולדות בני המשפחה וחוג נרחב של ידידיה, ששמרו עמה על קשר הדוק בימי האימים שעברה בתקופת המלחמה.

היומן הקצר של סבתנו הדגולה נכתב באופן הגיוני, אך גם ברגש. כל מילה נכתבה בדרך ספרותית מעניינת. כל יחידה בו היא מעין מכתב המוקדש לבתה פרידה, שבאותה עת היתה בארץ. היא מספרת לה על כל קורותיה ורגשותיה, ביחס לבני המשפחה או בהקשר למה שעובר עליה בעקבות הגזירות והרדיפות שהיו מנת חלקם של יהודי הולנד. הפניות הרבות אליה הן כדלהלן: "ילדתי האהובה", "ילדתי הטובה", "אהובת לבי" או "פרידלישן האהובה והטובה". הכתיבה המסוגנת בלשון גרמנית מרהיבה ביופיה, המצביעה על נסיונותיה להתמודד באצילות רבה עם המציאות הקשה שאליה נקלעה, כשאר בני העם שהיו נתונים תחת מגפיהם של הקלגסים הנאצים ומשפתי הפעולה מבני העם

13 ד"ר פנחס (בנו) וייסברג, רופא שיניים הגיע להולנד מגרמניה בשנת 1937 ואחסונו אלוה הגיעה אחרי ליל הבדולח בנובמבר 1938. לאחר נישואיהם בשנת 1939 הם התגוררו בעיר ארנהם (Arnhem). שם הם התיידדו עם סבתא בטי. בתחילת דצמבר 1942 הם גורשו למחנה המעבר וסטרבורק (Westerbork), שבצפון הולנד, שם נולדה בתם רבקה בעשרה לחדש מרץ 1943. אולם באופן מפתיע הם שוחררו מהמחנה ונדרשו להגיע לאמסטרדם. כל אחד מבני המשפחה הסתתר במקום אחר. לאחר המלחמה המשפחה התאחדה ושהה לגור בארנהם. בשנת 1949 הם עלו לירושלים עם עוד שני ילדים שנולדו לאחר המלחמה. ד"ר וייסברג עבד בירושלים במקצועו כאורטודנט עד יום מותו בשנת תשמ"ז (1987) בהיותו בן 74. רעייתו אלוה נפטרה בשנת תשע"ה (2014) בהיותה בת 102.

משפחת וייסברג

ההולנדי. היא מתארת בצורה ריאליסטית את המציאות, כפי שחוותה באותן שנות אימה, החל מראשית שנת 1941, עת הולנד היתה כבושה בידי הצורר הנאצי שכתובתו הסתיימה בסוף חודש מארס 1943.

היומן ניכר בניסוח קצר, שילוב של ראייה נכוחה של המציאות הקשה ביחד עם הבעת רגשות עזים לסובבים אותה מבני המשפחה ומחוג ידידיה הנרחב. בדבריה באה לידי ביטוי פעמים הרבה ערגה עצומה לבעלה – סבא אברהם דוד, שהלך לעולמו כחצי שנה קודם לתחילת כתיבה היומן. כמעט בכל עמוד ביומן החל מראשיתו, מתארת את הסתלקותו הפתאומית, מביעה צער עמוק על לכתו ועל גודל אישיותו מיוחד, ועל קשייה להתמודד בלעדיו עם המציאות הקשה מאידך. טבעי הדבר שהיא מקדישה תשומת לב רבה ביותר לבני משפחתה, כמעט כל אחד מבני המשפחה מצויין ביומן בכינוי חיבה עם סיומת מוארכת, כגון: רוד'ליין, אינ'ליין, ארנסטל, וולפ'שין, לוצ'ל, או מאיר'לה וחנה'לה. מלבד מרטין ומשפחתו, ילדיה היו רחוקים ממנה בארצות אחרות. בנה הבכור אריך כבר לא היה בין החיים בעת כתיבת היומן, פעמים אחדות מביעה צער עמוק על פטירתו ומבקשת לדעת סיבת מותו כאיש צעיר

לימים בכרכור סמוך לביתו של אחיו ארנסט אליעזר בכפר פינס. הקשר שלה עם ילדיה היה בהתכתבות בלבד. מצד אחד, כשהיתה מקבלת מכתב מאחד מהם ביטאה זאת בשמחה, ואף התייחסה לתוכן, שמאד ריתק אותה. מאידך, כאשר המכתבים בוששו להגיע, בשל מצוקות הזמן, הביעה אכזבה וצער. ביומנה נתנה ביטוי לכך, שמכתבים אליה וממנה הגיעו ליעדם באמצעות הצלב האדום. אחדים מהם אף נשתמרו. כמובן שקשריה עם מרטין ומשפחתו שהתגוררו בעיר ליידן היו במגע ישיר של ביקורים או בשיחות טלפון, על אף שגם אלו לא היו כדבר המובן מאליי, עם חרפת הגזירות והגבלת חופש התנועה ליהודים בהולנד.

סבתא היתה חברותית מאוד, היו לה ידידים רבים, בעיקר יהודים שהיו עמה בקשר הדוק בעיר מגוריה או במקומות סמוכים, ומדי פעם היתה מוזמנת להתארח אצלם, בעיקר בחגים. כמו כן, שמרה על קשר גם עם ידידים מסכבינגן. סבתא מציינת עוד שמחמת דוחקה לא היתה בידה האפשרות לחמם את דירתה בחורף, ואף מזונותיה היו בקיצוב, כלשונה: "אני יושבת בקור מקפאי בחדר שאיננו מוסק, אין לי עוד פחמים. גם המזון נדיר עד מאוד. אני שמחה כאשר מישהו נותן לי תוספת לחם קטנה"

סבתא ידעה היטב מה עלה בגורלם של יהודים בהולנד ובגרמניה שגורשו לפולין. היא כמובן לא היתה מודעת לאלו מחנות השמדה הם הגיעו וכיצד הומתו - בגז, אך מתוך קריאה בעיתונות מקומית ידעה, שמשם הם לא חוזרים, היא מעלה בדעתה, מתוך שמועות בכתב או בעל-פה שהם היו מזרעבים למוות, עובדה שאכן התרחשה במקומות שונים במזרח אירופה. היא מציינת בתוגה אישים שונים מחוג ידידיה, הן מגרמניה והן מהולנד שנשלחו לפולין. היא גם ידעה על יהודים אחדים בגרמניה, ששלחו יד בנפשם. היא היתה מודעת לכך שגם לה צפוי גורל דומה, בכמה מקומות ביומן היא מביעה יאוש, ומבקשת נפשה להסתלק מן העולם, כלשונה: "אני חייבת ללכת לקראת גורלי באומץ ולומר לעצמי שיותר מאשר למות ולהתאחד עם בעלי, דבר לא יכול לקרות". במקומות אחדים נמצא בדבריה ביטוי לכך שטוב שנחסך מסבא אברהם סבל רב, כלשונה: "אף שאני חוזרת ואומרת לעצמי שבקושי ניתן לשאת את הסבל והקושי שאנו חווים במלחמה הזו ושבעומק לבי עליי להיות אסירת תודה שכל זה נחסך מאבא'לה". בהזדמנויות שונות היא מביעה משאלה ובקשת רחמים מבורא עולם שיחוס על עם ישראל, שהמלחמה כבר תסתיים. סבתא עוד רומזת למנהג שהיה קיים בארנהם הקשור לציון ליל

הבדולח בתשעה בנובמבר, אירוע טראומטי של שריפת בתי כנסיות בכל רחבי גרמניה ואוסטריה. בעיר זו נהגו לצום ולהתפלל מפילות מיוחדות ליום תענית לזכר אותה פורענות, כפי שמציינת בדבריה בתשעה בנובמבר 1941: "היום היה יום צום והודיעו על תפילה". מנהג זה לא מוכר ממוקורות אחרים ברחבי גרמניה והולנד.

סבתא ברטה (בטי) וסבא אברהם

14 בינואר 1941

ילדתי האהובה,

איני יכולה עוד לראות את אבא'לה האהוב שלנו, ועליי להשלים עם כך. רק מי שהיה קשור אליו כל כך כמוני יכול לדמיין לעצמו את משמעות הדבר. כל שנותר הוא לחפש את הכוח ולמצאו. ומאחר שיש לי ילדים, שאליהם ליבי קשור כל כך, יחזרו אליי הכוחות אט אט.

אלייך, ילדתי הטובה, אני מתגעגעת כעת יותר מכול. את, יקירתי, חסרה לי כל הזמן מאז שנפרדנו לפני כמעט שנתיים.¹ כאשר הייתי אומרת זאת לאבא'לה, נהג להשיב "את חושבת שאני לא מרגיש כך? אבל אני לא אומר זאת כל הזמן". ועתה אני מדחיקה הרבה כל כך.

ילדתי, אם נתראה שוב בקרוב, יהיו לי שפע דברים לספר ושאלות אין ספור לשאול. כמה הייתי רוצה לדעת אם אריך² המסכן שלי סבל, אם היה אומלל מאוד בסוף ימיו, מתי בעצם הוא נפטר ועוד כהנה וכהנה. כאשר ראיתי את תמונתו ביום ההולדת של אבא'לה, ידעתי מיד מה מצבו. תחילה הסתיר אבא'לה את התמונה מפניי כדי לא לראותי סובלת, אולם כששמעתיו מתייפח, הוא נאלץ לספר לי. כמה בכה, אבא'לה הטוב שלי! הוא בכה אף שידע שאריך היה חולה מאוד. וכך נשאנו זאת ביחד, ואהבתם של מרטיין ואלזה³ ושל הנכדים היקרים עזרה לנו להתגבר על דברים רבים.

את מה שקרה מיד לאחר מכן, אני בקושי יכולה לתפוס עתה. ביום 22 באוגוסט⁴ קרה הגרוע מכול. הו, לו רק הייתי מתייעצת עם קרדילוג מספר ימים קודם לכן, כאשר אבא'לה סיפר לי שליבו עוצר מלכת לעיתים קרובות כל כך. אבל אבא'לה, שהיה כה חסכן, חשש מן ההוצאות, ואני לא הייתי החלטית די. וכך אני מתענה בהאשמה עצמית. האם את יודעת, ילדתי הטובה, כמה פתאומי זה היה? ביום רביעי בבוקר אבא'לה הלך לרופא מומחה, במקרה נלווה אליו ידידנו הטוב האדון יהושע (Joshua). הוא יצא את הבית בשעה שמונה בבוקר רענן

1 הם כנראה נפגשו בברסלאו (Breslau) בתחילת שנת 1939.

2 אריך (אליהו) הוא בנה הבכור של סבתא בטי, רופא במקצועו. לאחר ליל הבדולח הוא עלה ארצה. ביום י"ג בניסן ת"ש (12 באפריל 1940) הוא נפטר בכרכור ונקבר בכפר פינס. על אודותיו ראו בהקדמה.

3 מרטיין הוא בנה השני של סבתא בטי. על אודות מרטיין ורעייתו ראו בהקדמה.

4 ביום י"ח באב ת"ש (1940).

לאחר מנוחה טובה. בשעה תשע הגיעה לביתי הגב' יהושע וסיפרה שבעלה התקשר והודיע שאבא'לה נלקח לבדיקות בבית החולים. נראה לי מוזר שזה קרה מהר כל כך, ובלי שהיה לי מושג במה מדובר נסעתי לשם מיד. בכניסה לבית החולים עמד אדון יהושע וסיפר לי שעם רדתם מן החשמלית קיבל אבא'לה התקף לב, וכעת הוא בחדר הרופא. כאשר נכנסתי, מצאתי אותו חיזור אבל עליו, והוא ביקש רק לוודא שלא נבהלתי. דאגתו וחרדתו היו נתונות לי תמיד. כאשר הובל אבא'לה לחדר החולים, נסעתי הביתה להביא לו כמה דברים. עד מהרה הגיע מרטיין לביתי ונסע איתי בחזרה לבית החולים. אבא'לה היה ערני ובמצב רוח טוב. היות שלדברי הרופא היה על אבא'לה להמעיט בדיבור, לא נשארנו אצלו זמן רב, אף שאבא'לה אמר לי בעת שנישק את ידי "אח, תישארי עוד קצת!" – הלוואי והייתי נשארת עוד. זו הייתה שיחתנו האחרונה. למחרת בבוקר ביקר אצלו מרטיין, וכשהגעתי לשם בשעות הביקור בצהריים, נשם אבא'לה את נשימתו האחרונה. את שקרה לאחר מכן עדיין איני מבינה. האם אי פעם אוכל להתגבר על כך? היום, 19 בינואר, בקרוב ימלאו חמישה חודשים למותו – חמישה חודשים של סבל עמוק מאוד. חיי מאז הם רצף ארוך של געגועים.

עשרה ימים לאחר מותו של אבא'לה היה על כל הנתינים הזרים שאינם אריים, לעזוב את אזור החוף. עדיין לא יכולתי לחשוב בבירור ונסעתי עם הזוג אולמן (Ullmann),⁵ שאצלם גרנו בסכבנינגן (Scheveningen),⁶ לדוטינכם (Doetinchem), הרחוקה מליידן (Leiden) מרחק שלוש שעות נסיעה.⁷ למרבה הצער זה היה לא נוח עד מאוד, שכן הדבר היחיד שנותר לי עתה בהולנד הוא הילדים, שביכולתם היה לתת מעט מזור לכאבי. הואיל והנסיעה עולה למרטיין כסף רב וגוזלת ממנו זמן וטרחה, יכולתי ליהנות מן הביקור רק לעיתים רחוקות. ואלזה הייתה בהריון! אח, ילדתי, כמה קשים היו געגועיי אלייך בדוטינכם גרתי אצל אישה טובת לב וחביבה במיוחד; היא העניקה לי אהבה רבה וטיפלה בי בחום. כן, אישה זו עזרה לי לעבור – עד כמה שהדבר אפשרי – את התקופה הקשה ביותר בחיי. מספר שבועות לאחר מכן מצאו סוף סוף

5 אלפונס (Alphons) אולמן ורעייתו.

6 סכבנינגן, עיירה הסמוכה לעיר האג שם סבתא התגוררה אצל משפחת אולמן ברחוב Stevinstraat 72 גם בארנהם היא התגוררה בביתם של בני משפחת אולמן. ראו לעיל, עמ' 11. בסתיו 1944 נשלח מר אולמן עם אשתו ושתי בנותיו מטרוויינשטט לאושוויץ, והוא היחיד ששרד.

7 בליידן התגורר הבן מרטיין עם משפחתו.

הבית בעיר סכבנינגן

הזוג אולמן דירה בארנהם (Arnhem), עיר קטנה ומקסימה. מאחר שרציתי דירה משלי – הריהוט שלי נשאר בסכבנינגן – רציתי להצטרף אליהם. לתדהמתי גיליתי שמי שהגיע להולנד לאחר 1939, אינו רשאי לשנות את מקום מגוריו. לאחר ניסיונות רבים הגעתי לכאן⁸ ביום 1 בדצמבר.

עתה אני כאן. עיניי כואבות מרוב בכי. החלטתי שלא לבכות עוד, שכן אבא'לה מלווה אותי בכל מעשיי, ואני יודעת עד כמה הוא היה מצטער אילו ראה אותי עצובה כל כך. אהבתו אליי הייתה אין-סופית, וליבי היה קשור אליו עד מאוד. כמה ייחלתי תמיד למות איתו.

---

8 לארנהם.

9 בשנת 1940.

22 בינואר

המצבה של סבא אברהם

היום מלאו חמישה חודשים למותו של אבא'לה. מרטין הגיש בקשה שיתירו לי לבוא ליומיים לליידן¹⁰ כדי לנסוע לווסנאר (Wassenaar)¹¹ לטקס גילוי המצבה. כולי תקווה שזה יצליח. מי ייתן ואוכל בקרוב לראות את הילדים ואת הקטנים. בראם (Bram) הקטן כבר בן יותר מארבעה שבועות. מספרים שהוא מתפתח יפה ועולה במשקל כהלכה.

היום ביקרונני מספר נשים מבית האבות מפרנקפורט. כאשר שאלתי לשלומה של שיקה (Schicke), התברר שאחת מהן היא חברתה הטובה ביותר. היא שלפה מכיסה מכתב ארוך עד מאוד, שאותו קיבלה בדיוק היום. כך שמעתי שהיא בריאה, ושהיא חיה מחלוקת דואר אחת למשתנה בציפייה למכתב מאדולף. זה המצב של כולנו, האימהות. כמה כמהה

ליבנו לסימני חיים מילדינו. מדודה רוזה¹² אני שומעת לעיתים קרובות. היא בעלת חוסן, התמדה ומרץ, שאין לרבים אחרים. באמצעות הגב' פלאטו (Plato) היא מקיימת חליפת מכתבים רציפה עם האני (Hanni)¹³, שנמצאת בהסגר בדרום צרפת.¹⁴ מספר פעמים כתבתי לרוזה כהן (Rosa Cohn), אך נראה שאף ידיעה ממני לא הגיעה אליכם. רות'שן לייסנר-אנגל (Ruthchen Leissner-Engel)¹⁵ מצפה אף היא בכיליון עיניים למכתב מהוריה. היא אדם כה נפלא, מסור וחם, והיא שומרת

10 כאן רומת סבתא על שלילת חופש התנועה של היהודים ברחבי הולנד, שאולי נגזרה זמן ניכר קודם לכן.
 11 שם נקבר סבא אברהם דוד.
 12 אחותה של סבתא בטי רוזה אנגל (Rosa Engel) שהתגוררה בברלין, נספתה באושוויץ בשנת 1944, ראו בהקדמה.
 13 חנה קומלבן (Kumleben), בתה של רוזה אנגל.
 14 באזור ממשלת וישי (Vichy). זה האזור שאליו נמלטו רבים מיהודי צפון ומרכז צרפת, ובו לא הייתה שלטת הגרמנים מוחלטת בתחילת המלחמה.
 15 רות'שן ואילו לייסנר (Leissner) נזכרים להלן פעמים רבות.

על קשר, כפי שרק האחיינית הטובה ביותר יכולה. הלוואי שאוכל לבקרה שוב
לכמה ימים בשבוע הבא.

היום אני כבר עייפה ולכן אסיים.

אני מנסקת אותך במחשבותיי, ילדתי הטובה, ילדתו היחידה של אבא'לה.

8 בפברואר

הייתי מספר ימים אצל רות'שן, שם עטפו אותי בחיבה וטיפלו בי. זה היטיב
עימי. לא קיבלתי אישור נסיעה לליידן, וזו הייתה אכזבה גדולה; שוב לא יכולתי
לראות את הקטנים. גם מרטין לא היה יכול לבקרני שם, שכן כל בני משפחתו
חלו בשפעת, אבל אני מקווה שהוא יבקרני בשבוע הבא. הנסיעה עולה כמה
גולדן, ומאחר שיש לו שלושה ילדים, עליו להיות מחושב מאוד, בייחוד משום
שאינו יודע כמה זמן הוא עוד יקבל את הפנסיה. הוא לא מראה לי שהוא
מודאג, אבל אני חשה בזאת. ליאו ופאולה¹⁶ כותבים שהם מתפרנסים היטב.
אח, כמה היה אבא'לה שמח על כך, מצבם הדאיג אותו. די להיום, ילדתי. אח,
לו רק הייתי מקבלת סוף סוף מכתב מפלסטינה!

18 בפברואר

אני ממתנינה וממתנינה למכתב מכם, אך לשווא. מרוב כמיהה לכך אני בקושי
יכולה לשלוט ברגשותיי. חודשים ארוכים לא שמעתי מאומה מפלסטינה. לא
נותר לי זמן רב לחיות, כמה זמן יהיה עליי לחכות לכך עוד? אני יודעת שילדתי
תבקרני כאשר תסתיים המלחמה, אבל מתי זה יהיה?

אתמול ביקר אצלי מרטין; הוא בן טוב, מודאג מאוד בגללי ודואג לי מאוד. אני
יודעת שלא קל לו עכשיו לדאוג לי. אין די במשכורתו, ויש לו בלי עין הרע
שלושה ילדים. אלזה צנועה מאוד וטובה, והיא מטפלת היטב בבעלה ובילדיה.
הקטנים חמודים מאוד, רודי (Rudi)¹⁷ חכם ביותר ואינה'ליין (Inalein) מתוקה.
הקטן¹⁸ כנראה חמוד מאוד ומתפתח כהלכה. הייתי רוצה מאוד לראותו, בייחוד

16 ליאו ופאולה (Leo, Paula) היו באותה עת במונטבידאו שבאורוגוואי.

17 הוא רודולף (רפאל דוד), המתגורר כיום באשדוד.

18 הוא ברם, קיצור של אברהם.

היות שהוא נושא את שמו של בעלי האהוב. היום קיבלתי מכתב תנחומים מוואלי ורשנר (Wally Wreschner).¹⁹ היא כותבת בנאמנות רבה כל כך.

22 בפברואר

היום מלאה חצי שנה למותו של אבא'לה. מחשבותיי אינן מתנתקות ממנו היום אף לא לרגע קט. היום אני לגמרי לבד בבית. בני משפחת אולמן נסעו. יהודית סיקסזון (Sixasohn) ישנה אצלי.

5 במארס

אהובת ליבי, היום, 5 במארס, קיוויתי וקיוויתי שאוכל סוף סוף לאשר שקיבלתי את המכתב, שלו ציפיתי לשווא כל הימים הללו. אח, איני יכולה לתאר כמה אני כמהה לו וכמה הפכו חיי לנטולי שמחה ומלאי בדידות. הפרידה לעד מאביך האהוב והמרחק ממך ומיתר ילדיי ונכדיי. אני מודה לאלוהים שמרטין ומשפחתו בקרבתו, אבל בין ביקור לביקור חולפים כל פעם מספר שבועות, והם נדמים כנצח.

המכתב שהגיע היום מדודה רוזה, עצוב כל כך. עליה לפנות את דירתה, והיא מספרת על מותו של גיסה פליקס סלומון (Felix Salomon),²⁰ שנפגע בלונדון מפצצה²¹ בכך נבצר ממנו גם להשיג את מטרתו ולהתראות שוב עם ילדיו בפלסטינה. כמה קשים עתה החיים, כמה עצובים.

לילה טוב, אהובתי. אולי בכל זאת אמצא בדואר משהו מכם!

אני חושבת שאת ודאי חשה לעיתים קרובות את אהבתי הקרובה ואת מחשבותיי מלאות הגעגועים; לו יכלו הן רק לשאת אותי אלייך. שוב, כל טוב.

---

19 וואלי ורשנר נולדה בפוזן ב-21 בינואר 1900. לאחר מלחמת העולם הראשונה היא עברה עם משפחתה לברלין, משם גורשה בידי הנאצים בטרנספורט הראשון שיצא מברלין לגטו לודז' ב-18 באוקטובר 1941. ככל הנראה היא נספתה בחודש מאי 1942 בחלמנו. יש להניח שהקשר בין וואלי ורשנר לסבתא בטי נוצר עוד בפוזן.

20 הוא בנימין יהושע סלומון.

21 בהתקפת הבליץ של הגרמנים על לונדון, ביום 15 באוגוסט 1940.

היום, 8 במארס

מכתב ממשפחת אדלר Adler הביא לי חדשות מכם, הכול מיום 1 באוקטובר. סימן החיים שקיבלתי מכם היטיב עימי, אבל כמה כאב לי לקרוא "הורים יקרים", על אף שליוונו את אבא'לה למנוחת עולמים כבר לפני חמישה חודשים.²²

היום ערב פורים, יום פטירתה של אימא.²³ כמה עצוב לי שנשמה. אני רק מהרהרת כל הזמן.

22 במארס

היום מלאו שבעה חודשים לפטירתו של אבא'לה. הטבע מתחיל לבלב, והבלבוב משרה מצב רוח מיוחד. יש בלבבוב הטבע משהו מרגש מאוד, והוא גורם לי כאב שאינו יתואר. אני נזכרת באביב אשתקד, שממנו נהנינו כל כך. מי יודע אם אריך האהוב שלי עוד היה אז בחיים. ביום שלישי יהיה יום הולדתו של האובי²⁴ שנפטר. מרטין רוצה לבוא עם אינה'ליין.

25 במארס

יום הולדתו של אבא'לה.

מרטין ואינה'ליין היו היום אצלי. הילדה מתוקה; היא שימחה את ליבי אף שהצטערתי שיכולתי לחבק את הקטנה רק לבדי – ללא אבא'לה.

3 באפריל

השבוע הביא עימו ביקורים, והם הסיחו את דעתי וגרמו לאי-שקט רב, ועל כן לא הספקתי לכתוב.

22 נראה שמאז פטירת סבא אברהם עברו כבר שבעה חודשים.

23 דורותיאה (Dorothea) לבית אופרכט (Aufrecht) נפטרה בברלין ביום י"ג באדר תרצ"ב (20 בפברואר 1932 או 21 במארס 1932) – לא ברור אם הכוונה לחודש אדר א' או לחודש אדר ב'.

24 סבא אברהם נולד ביום י"ח באדר ב תרכ"ז (25 במארס 1867).

ביום 26 במארס ביקרוני רות'שן ואלו (Ello). ביקור זה היטיב עימי. הם אנשים מבינים וטובים כל כך, נאמנים ומשפחתיים, זה משמח. הם הזמינו אותי אליהם לפסח, וקיבלתי את הזמנתם בשמחה שאלמלא כן הייתי יושבת לבדי בלילות הסדר. עם זאת, הסכמתי לבוא רק לימים הראשונים, משום שאני מקבלת טיפול רפואי – דיאטרמיה והקרנות – ואיני רוצה לגרום לרות'שן טרחה.

ביום שישי באה אליי לכמה ימים הגב' קלאשטדט (Kleestadt), בעבר שותפתנו לדירה בסכנינגן. היא כיבדה את אבא'לה מאוד, והוא חיבב אותה מאוד. היא נשארה עד יום שלישי. אף שנעם לי ביקורה, אני שמחה להיות שוב בשקט ולחשוב – על אבא'לה ועל כל ילדיי.

היום שוב הייתה אצלי הגב' מולמה (Molema). איזו נשמה נאמנה!

יום רביעי, 9 באפריל

פסח בפתח. היום עבדתי בעבודות בית. אח, כמה כאב לי כאשר נפלו לידיי חפצים רבים כל כך של אבא'לה, כמה זיכרונות עצובים הם עוררו. ואף מילת נחמה אינה מגיעה מכם או מליאו ופאולה. מתי שוב תזרח השמש בעבורי? לעיתים אני חושבת שאני כפויית טובה, מרטין הרי דואג לי כל כך. כמה מכאיבה לי המחשבה שבגללי הוא ודאי נאלץ לחיות בצמצום. ביום שישי אני רוצה לנסוע לבוסום (Bussum) כדי לבלות את ערבי הסדר אצל רות ואלו.

17 באפריל

פסח עוד מעט ונגמר.

הימים היו מגוונים מאוד.

לילות הסדר אצל משפחת לייסנר היו חגיגיים עד מאוד. הם אנשים יקרים וטובים! רות'שן קיבלה אותי במסירות ובהקרבה ממש; היא רצתה למלא בשבילי את מקום ילדתי. שולחן הסדר היה יפהפה, הכול נצץ, וסידורי הפרחים היו היפים ביותר. אבל כמה דאב ליבי!

ביום שני נסעתי לאמסטרדם למשפחת מיטוון (Mittwoch), וגם הם הרעיפו עליי אהבה רבה.

ביום שלישי חזרתי לכאן. אני מוזמנת גם לשני ימי החג האחרונים. לצערי שמעתי מדודה רוזה שרוזה מינץ (Rosa Münz) נפטרה. היו לה למסכנה חיים קשים. גם ר"א בירנבאום (R. A. Birnbaum) נפטר באמסטרדם.

25 באפריל

ובכן, ילדתי, זמן רב כל כך לא כתבתי לך.

כמה כואב הפעם!

זו הפעם הראשונה שאין לי נשיקת בוקר טוב מבעלי האהוב, אין שיחת טלפון מברסלאו ואף לא שורה מילדיי בניכר. מרטין בא בהפתעה עם רודי הקטן לקראת השעה עשר בבוקר. זה מרנין כל כך את הלב שלעיתים מאיים לפקוע מרוב כמיהה לקרבתו של אדם קרוב. הילדון חמוד כל כך, אוהב וקשור כפי שהיו תמיד גם וולפ'שן ולוצ'ל.²⁵ האם יינתן לי עוד החסד לראותם שוב בעודי בחיים?

2 במאי

יום הולדתו של מאיר'לה.²⁶

ילדתי האהובה, זמן רב כל כך לא כתבתי לך, אף שבכל רגע מחשבותיי איתכם. כך עליי לחיות את שנות חיי האחרונות הרחק מכם, וליבי עורג אליכם כל כך. האביב כבר הגיע, לעיתים חם, ולעיתים קרובות עדיין קר כל כך שעליי להסיק.

איך בכלל אצלכם בפלסטינה? אני מקווה שאתם לא סובלים מן החום יתר על המידה. עדיין לא הגיעה מכם אף לא שורה לאחר מותו של אבא'לה. כמה אתם בוודאי סובלים משום שלא תוכלו לראות עוד את האב הטוב ביותר והצנוע ביותר.

לעיתים אני מיואשת לחלוטין. מה לא הייתי נותנת בעבור נשיקה מבעלי האהוב כל כך, היקר מכול. עוד מעט חצות. אני עצובה כל כך!

---

25 שני בניה של פרידל הם: וולפגאנג (זאב) ולודויג (יעקב-יהודה - לוי).
26 בעלה של פרידה ד"ר מאיר פלק נולד ביום כ"ד בניסן תרנ"א (2 במאי 1891).

היום חלפה שנה²⁷ מאז שקברתם את אריך האהוב שלי. אהבתכם, בייחוד שלך, בתי, הייתה נותנת לי הרבה כל כך.

6 במאי

היום יום הולדתה של דודה רוזה וכן יום האירוסין שלנו. 45 שנה חלפו מאז שאנו שייכים זה לזה.²⁸ אבא'לה, לו רק היית לידי! הזמן עבר מהר כל כך. היום קיבלתי מגינה (Gina)²⁹ הודעה על נישואיה. זה מכאיב להורים כאשר אינם יכולים להיות נוכחים.

10 במאי

היום חלפה בדיוק שנה מאז שהחלה כאן המלחמה הרעה הזו.³⁰ בעזרת השם היא תסתיים עוד בשנה הזו!

13 במאי

סוף סוף הגיע מכם מכתב, מכתב שכתבתם יום לאחר שנודע לכם על מותו של אבא'לה. אתם יכולים לתאר לעצמכם עד כמה הוא זעזע אותי. אני יכולה רק לשער כמה סבלת, ילדתי, בעת כתיבתו.

17 במאי 1941

היום יום אביבי יפה ביותר. השמש זורחת, אבל אליי היא כבר לא מחייכת. השבתות וימי ראשון קשים לי מאוד. אח, אילו רק יכולתי להיות עם ילדיי. על אף שכולם כאן ידידותיים מאוד, הם הרי זרים. אולי מחר תגענה שוב חדשות מכם או ממונטבידאו. מתי היה היארצייט של אריך האהוב שלי?

---

27 שנה ואחד עשר יום.

28 נישואיהם חלו בשנת 1896.

29 ייתכן שהכוונה לגינה רוטשילד שנישאה למקס פרינץ, ראו להלן.

30 ממשלת גרמניה אכן כבשה את הולנד ביום 10 במאי 1940.

הבחור המסכן כבר לא צריך את אימו, אח, שכל כך הייתה חרדה לו ורעדה מדאגה לו. כמה היה ליבי קשור אליו, וכמה רציתי לעזור לו.

20 במאי

מאז שקיבלתי את מכתבכם לפני שבוע, אני מצפה כל העת למכתבכם השני. בערב אני הולכת לישון בתקווה שבבוקר יחכה לי מכתב מכם. אלו כל מחשבותיי וציפיותיי. ממרטין ואלזה מגיע מכתב פעמיים בשבוע. בראמ'לה (Brammetje) הקטן מתפתח יפה, ב"ה. אומרים שהוא ברנש מדהים. היום היה יום חם, כמו ביולי. איך בעצם מזג האוויר אצלכם?

26 במאי

אתמול הביא הצלב האדום את דיווחך. תודה לך, ילדתי האהובה, על אהבתך. לידתה של נחמה הקטנה³ באה לי בהפתעה. מתי היא הגיחה לעולם? געגועיי לכולכם גוברים כל הזמן, ואני חוזרת ושואלת את עצמי אם יגיע אי פעם הזמן שבו אוכל לראות שוב את ילדיי האהובים, שאליהם היה אהובי קשור כל כך. תהיה בכך נחמה בעבורי, ואולי אף ייראו לי חיי שוב בעלי ערך. היום כאשר הגיעו החדשות, היה לי שוב קשה.

4 ביוני

שוב עברו כמעט עשרה ימים מאז שכתבתי לך. בינתיים חלף חג השבועות. אני שמחה שהחגים חלפו, אלה עדיין הימים שמכאיבים לי ביותר, בייחוד כאשר אני בבית הכנסת. דמותו של אבא'לה עולה לפני עיניי. אני מסתכלת על הגברים עטויי הטליתות. אבא'לה היה לובש את הטלית באצילות כזו. אבא'לה, האם אתה רואה אותי? אני שואלת את עצמי תמיד. האם אתה רואה את הכאב בליבי? האם עשיתי די למען בריאותך? שהרי הלכת ממני מהר כל כך. כמה היה כואב לך לו ראית אותי כה עזובה.

---

31 נחמה ברוידא, בתם של ארנסט אליעזר וחנה דוד, נולדה ביום ח' במרחשוון תש"א (9 בנובמבר 1940).

אבל אל לי לבכות, זה מצער אותך. אתה הרי תמיד היית מנגב את דמעותיי, אחרי מותו של אריך; זה הכאיב לך, יקירי! מליאו ופאולה עדיין לא שמעתי מאומה.

לפני כמה ימים דיברתי עם בן דודתה של חנה'לה מ. פרינץ (Mauritz Prinz).³² סיפרתי לו כמה קשה לטרודל (Trudel),³³ והוא הביע את רצונו לתמוך בה. זה ישמח אותי, שכן לאישה המסכנה הזו קשה כל כך.

הערב אכתוב לבני משפחת אדלר, אולי יגיע מכם שוב דואר.

קבר אריך (אליהו) דוד בבית העלמין בכפר-פינס.

15 ביוני

עשרה ימים חלפו שוב מאז ששוחחתי איתך. הרבה דברים קרו לי מאז. שוב הייתי שלושה ימים בבוסום, בראש ובראשונה כדי להיפגש עם מרטין, שהגיע לאמסטרדם הקרובה לעניינים מעניינים שונים. אף ששהה עימי רק מספר שעות, זה היה שוב משמח מאוד בעבורי. מאחר שראשם של בני משפחת לייסנר, שעושים כל מה שאפשר כדי להגר, היה מלא כל כך הפעם, ונושא התזונה הפך לקשה כל כך, קיצרתי את ביקורי אצלם. היום ביקרוני בני משפחת יהושע.³⁴ את הרי יודעת, ילדתי, שהיינו ידידים טובים בסכנינגן, והאדון יהושע ליווה את אבא'לה בדרכו האחרונה. אף ששמחתי מאוד על הביקור, הוא העיר בי את זיכרון שעותיו האחרונות של אבא'לה, כך שאני שוב בסוף כוחותיי. אני חושבת שמיטיב עימי לשוחח עימך, אולי זה מרגיע אותי.

דרך גאב, בבוסום דיברתי עם גינה רוטשילד, אשתו של מקס פרינץ.

32 מ. פרינץ הוא מוריץ פרינץ (Mauritz Prinz), שהתגורר בעיר Dinxperlo שבהולנד. פרינץ הוא בנה של בלה פרינץ לבית שוואב (Schwab) מפרנקפורט, אחותה של אדל הירשפלד לבית שוואב, אימה של חנה דוד. הוא נספה באושוויץ ביום ז' בטבת תש"ג (15 בדצמבר 1942).

33 טרודל היא גרטוד נהלהנס (Gertrud Nehlhans), אחותה של חנה דוד. טרודל נשלחה מברלין לאושוויץ ביום כ' בכסלו תש"ג (29 בנובמבר 1942) עם בעלה ארתור ושתי בנותיהם הקטנות, אדל ויוזי (יהודית).

34 בני משפחת יהושע, ידידיהם של סבא וסבתא מסכנינגן.

פגישת האחים מרטין וליאו

22 ביוני

היום מלאו עשרה חודשים. יום חם עד מאוד. בפלסטינה לא יכול להיות גרוע יותר. ואני סובלת מן החום עד מאוד. שני החדרים אינם מאווררים כלל. אני מרגישה אומללה כל כך, נראית לעצמי עזובה כל כך ובודדה, ואיני יודעת עד מתי אוכל לסבול זאת. מרפסת הדירה חשופה לאור השמש, ולכן אפשר לשבת בה רק בערבים, אך גם אז אני יכולה ליהנות ממנה אך מעט, מאחר ששתי הבנות כאן – בנות כמעט 16 – מקימות תמיד רעש גדול. עצבי מרוטים כל כך, הם לא עומדים בכך.

אח, לו רק יכולתי שוב להיות בין ילדיי!

היום חל מפנה במציאות הפוליטית. זהו, רוסיה נגד גרמניה!³⁵ האם זה יביא סוף סוף את השלום שלו מייחלים כל כך? איך ינשמו לרווחה הלבבות כולם!

אני תוהה מה כולכם עושים, ווולפ'שן ולוצ'ל? כמה יפה זה היה כאשר הילדים בילו את חופשותיהם אצלנו; כאשר יכולתי עדיין לדאוג לזולת ולהיות מעורבת!

כאשר אני מתעוררת בבוקר, אני אומרת לעצמי "בעבור מי בעצם?" כאשר אני הולכת לישון, אני רק רוצה להירדם מהר, רק לא לחשוב. כמה הייתי רוצה בקרבכם של דודה רוזה³⁶ או של קרובי משפחה אחרים. הכול זר כל כך, נטול עניין כל כך. אתמול קיבלתי מכתב מטרודה נלהאנס. נשמה טובה ויפה זו כותבת בחמימות ובנאמנות רבות כל כך, היא האחות הראויה של חנה'לה היקרה שלי.³⁷ בת כמה הקטנה עכשיו?³⁸ אני מקנאת בכל האימהות שמוקפות בילדים ובנכדים! היום אני רוצה עוד לכתוב לרות אנגל. מה שלום דודה גיזל (Gisel)? אני חושבת עליה רבות.

29 ביוני

היום יום ראשון. השבתות וימי ראשון הם הימים הקשים ביותר בעבורי. אז אני מרגישה את בדידותי יותר מכול. האם נשים שאין להן ילדים ושצריכות להמשיך לחיות ללא גברים, האם גם הן מרגישות את אותה ריקנות כמוני? אני חושבת על דודה גרטל (Gretel). גם היא לבדה כל כך, כאשר לא באים אליה מבקרים, אבל היא יודעת כיצד להעסיק את עצמה. היא לא מכירה את תחושת הציפייה לדואר מהילדים. זה קשה. כמעט בכל בוקר אני חווה את אותה האכזבה; שוב לא הגיע מכתב.

המלחמה קשה, ואימהות רבות כל כך חרדות לחיי ילדיהם. מרטין כותב באופן קבוע. לעיתים הוא בא לבקרני ומביא עימו את אחד הילדים. אח, לו רק היו כאן שוב וולפ'שן ולוצ'ל, ואילו יכולתי שוב להיות אצלך,³⁹ פרידל'שן⁴⁰ האהובה והטובה שלי!

היום אני חשה שוב בגעגועים, והם מכבידים עליי. אלך קצת לטייל, אולי זה יקל עליי מעט. היום מלאו שמונה ימים לכניסת רוסיה למלחמה. מי ייתן ויבוא לזה כבר סוף מהיר ומשמח!

36 אחותה של סבתא בטי, ראו לעיל וכן להלן.

37 כלתה, אשת ארנסט (אליעזר) דוד, הבן הצעיר.

38 הכוונה לנחמה בת ארנסט אליעזר וחנה דוד.

39 כאן רומזת סבתא בטי לביקור אצל פרידל בברסלאו, ביקור הנזכר לעיל.

40 פרידל'שן היא פרידה, בתה של סבתא בטי.

6 ביולי

בירכתי את מרטין בטלפון ליום הולדתו ודיברתי עם ארבעתם. זה היה נחמד, ולמחרת הגיע סוף סוף מכתב ממך, ילדתי האהובה, עם חתימתם של מאיר'לה וארנסטל (Ernstel).⁴¹ רק לראות את כתב ידכם היטיב עימי כל כך! כמה עמוקה אז ערגתי אליכם כולכם, וכמה אני מייחלת לשלום.

בשבוע הבא, ביום הולדתו של אריך,⁴² מרטין רוצה לבוא אליי עם איניקה.⁴³ עד אז אספיק לכתוב לך עוד פעם. לילה טוב, אהובת ליבי!

18 ביולי

ביום 16 בחודש הגיע מרטין עם רודי'ליין. איניקה לא הייתה לגמרי בקו הבריאות. אני תמיד מאושרת להיות בקרבת אחד מבני המשפחה, אבל געגועי הרבים ביותר הם אלייך, ילדתי הטובה. רק השהייה עימן יכולה להעניק לי שקט, ואני מקווה שברגע שתינתן האפשרות, תדאגי שאבוא אליכם.

אתמול שלחה לי גינה⁴⁴ מכתב שכתבו הוריה, ובו הם הביעו בכנות רבה את השתתפותם בצערי על פטירתו של אבא'לה. כל מי שהכיר אותו רחש לו הערכה ואהבה. עדיין אני יכולה להאמין שנגזר עלינו להיות פרודים לעד, ואלמלא הייתה בי התקווה לראותכם שוב, הייתי רוצה להיות לצידו.

28 ביולי

שוב היה לי ביקור בן מספר ימים. קארין יהושע⁴⁵ הקטנה בת ה-11 בילתה אצלי. היא ילדה נבונה אבל עצבנית מאוד.

41 ארנסטל הוא הבן הצעיר, אליעזר, שחי אז בכפר פינס, ראו בהקדמה.

42 הבן אריך נולד ביום ט"ז בתמוז תרנ"ז (18 ביולי 1897).

43 איניקה הוא כנוייה של בתו של מרטין אינה דורותיאה.

44 יתכן שיש לזהותה עם גינה רוטשילד, רעייתו של מקס פרינץ הנזכרים לעיל.

45 היא בתם של הזוג יהושע, ידידי סבתא בטי וסבא אברהם מזמן שהם היו שכנים בעיר סכנינגן.

3 באוגוסט

מיום חמישי עד היום ביקרה אצלי הגב' קלאשטדט, שקיבלה רשות לעבור מזוולה (Zwolle) לנארדן (Naarden), קרוב לבנה הטוב עד מאוד. היא אישה עדינה ומסורה במיוחד, והיא כיבדה מאוד את אבא'לה האהוב. מחר בבוקר היא תעזוב. היום קיבלתי דואר מרות'שן לייסנר. מדי פעם היא מקבלת חדשות מהוריה דרך ארצות-הברית. מובן שגם היא מתגעגעת אליהם מאוד. כמה אני מצפה שוב לדואר מכל ילדיי. מתי אשמע כבר משהו מליאו ופאולה? אני מקנאה בכל האימהות שיכולות להיות בקשר עם ילדיהן. לילה טוב, יקירתי שלי, ליבי שלי.

רע לי כרגע בדירה. משפחת אולמן השכירה את כל הבית;⁴⁶ רועש כאן כל כך עד מאוחר לתוך הלילה; והיות שקירות הבית דקים כל כך שומעים כל מילה. ואני, ששנתי גרועה כל כך, סובלת מזה מן הסתם רבות. אבל לאן אוכל ללכת? החיים קשים כשחייבים להיות לבד כל כך.

4 באוגוסט

אין לתאר את חוסר השקט שבי בחודש זה. אולי יכולתי לשלוט בעצמי טוב יותר אילו קיבלתי חדשות מילדיי. הן אינן מגיעות, ואני כמהה להן כל כך. שלוש פעמים ביום מגיע הדוור, ואני נושאת אלו את עיניי בצפייה, ושלוש פעמים אני חוזרת מאוכזבת. גם מברלין לא שמעת מאומה שלושה שבועות, וזה גורם לי אי-שקט.

אני מקווה שכולכם בריאים, ושאני שומעת מכם רק בשל הקשר הגרוע. ילדתי, היום, י"ח באב (22 באוגוסט), יום פטירתו של אבא'לה, הוא הארציט הראשון. האם אתם יודעים זאת? אני צריכה לתאר את מצב רוחי. אתם יודעים מה אבד לנו, הבעל הטוב ביותר והאב הדואג יותר מכול וללא לאות לילדיו. מרטין ואלזה כתבו מכתב מרגש כל כך. המכתב יישמר – הוא שימח אותי. אילו רק הייתי שומעת סוף סוף משהו מכם, ילדיי בניכר!

---

46 סבתא בטי התגוררה שם בבית משפחת אולמן בארנהם, וקודם לכן התגוררה עם סבא אברהם בביתם שבסכנינגן.

איני רוצה לשוב ולכתוב עד כמה מענים אותי הגעגועים! ריגש אותי מאוד שהגב' מולמה באה הנה במיוחד ליארצייט וליוותה אותי לבית הכנסת. כמעט לא פגשתי באדם עם לב אציל שכזה, ולעולם לא אשכח נאמנות זו.

19 באוגוסט

שוב עברו שמונה ימים מאז שכתבתי. לא קרה משהו מיוחד. יום רודף יום. לפני כמה ימים הגיע באמצעות הצלב האדום מכתב מבבט פויכטוואנגר (Babette Feuchtwanger) מירושלים,⁴⁷ ובו היא כתבה שבילתה ערב מהנה עם מאיר ופרידל⁴⁸ ועם בני משפחת וולפזון (Wolfsohn). המכתב נכתב ביום 10 ביוני והיה בדרך חודשיים. מדוע לא דואגת אימא להעביר חדשות לילדיה, ומדוע לא טורחים הילדים לשמוח בחדשות את אימם הבודדה?

30 באוגוסט

אני עדיין ממתינה באותה הכמיהה לדואר מילדיי. מתי אוכל לספר שסוף סוף קיבלתי מהם ידיעות? מחר ייפגשו אותי מרטין ואינה'ליין באוטרכט (Utrecht). זה יזין אותי שוב לתקופה ארוכה. אכתוב הלאה בשובי.

1 בספטמבר

אתמול הייתי באוטרכט עם מרטין ואינה'ליין. הילדה שוב הייתה מקסימה, חמודה כל כך וחמה. מרטין לא נראה טוב, ויש לו כבר הרבה שערות אפורות. ודאי יש לו דאגות רבות. עצותיו החכמות של אבא'לה חסרות לו ודאי בכול. הוא ידע היטב כיצד לעזור לכולם להתגבר על דאגותיהם הגדולות ביותר. היום ביקרה אותי פאני נאגר (Nager), אדם יקר ועדין.

47 בבט פויכטוואנגר היא אימה של אלזה דוד אשתו של הבן מרטין.

48 הכוונה היא למאיר ופרידה פלק.

15 בספטמבר

ילדתי האהובה, כמעט 14 יום לא שוחחתי איתך, אבל אל לך לחשוב שלא חשבתי עלייך מדי יום ביומו. ביום 13 בספטמבר קיבלתי באמצעות הצלב האדום מכתב ממך וגם מחנה'לה, ואני חושבת שבאותו היום הגיע מכתב גם מליאו ופאולה דרך ברלין. את יכולה לתאר לעצמך לאיזה מצב רוח הביאו אותי המכתבים הללו, שלהם ייחלתי זמן רב כל כך. ליאו ופאולה כותבים שהם מאושרים ומרוצים, שמצבם הכלכלי שפיר, ושהם חוסכים רק כדי לבקרני מיד לאחר המלחמה. כמה היה אבא'לה שמח על כך, הוא הרי דאג מאוד בשל מצבם הכלכלי. ליאו ופאולה רוצים כל כך שאבוא אליהם. האם אי פעם יהיה זה אפשרי? אני מרגישה זקנה כל כך, נראית זקנה כל כך – כמעט איני רוצה להסתכל עוד על עצמי.

28 בספטמבר

זמן רב כל כך לא שוחחתי עימך, ילדתי הטובה. במחשבותיי אבל שוחחתי עימך, במחשבותיי את הרי חיה, ואני מספרת לך את כל מה שמתרחש בתוכי. ימי ראש השנה חלפו גם הם. ימים אלה הפכו להיות קשים כל כך בעבורי. בימים קשים ורציניים אלה, המלאים בזיכרונות מחיינו המשותפים, עולים הזיכרונות ומופיעים בעוצמה רבה עוד יותר, והחיים בעתיד מונחים חשוכים כל כך לפניי.

אני מנסה לדבוק במחשבה שאולי אצליח לראות שוב את ילדיי. את החגים ביליתי אצל מכרים נחמדים, כך לא הרגשתי את הבדידות יתר על המידה. בינתיים גם ביקרתי שוב למשך יום אצל הגב' מולמה היקרה, ובאופן מרגש היא התנהגה אליי כאל אחות.

4 באוקטובר

ביום רביעי, 1 בחודש, היה יום כיפור. כמו כל שנה לא הלכתי לבית הכנסת אך צמתי כהלכה. כמה היה אבא'לה שמח על זה. כמה רעד מדאגה כל שנה בגללי, וכמה שמח כאשר היום עבר עליי בטוב.

היום חשבתי רבות עליו ועליכם, ילדיי האהובים, תמיד הייתם מצלצלים מיד לאחר יום הכיפורים ולשמע קולותיכם נראו לי החיים מלאי תקווה ומלאי

שמחה לקראת הבאות. מחר, 5 בחודש, ערב סוכות. אני מתכננת לנסוע במהלך הימים הראשונים של החג לרות ואלו לבוסום. נמשיך לשוחח כאשר אחזור, ילדתי האהובה.

8 באוקטובר

הרגע חזרתי מרות ואלו. שלושה ימים ביליתי אצל האנשים היקרים האלה, וכך עברו עליי החגים בקלות רבה יותר.

לצערי מצאתי כאן בשווי סערת נפש גדולה. בסביבתנו נאסרו יהודים רבים כל כך. האחיין של משפחת אולמן מדוטינכם נלקח גם הוא.

בני משפחת אולמן נסעו לשם, בנותיהם ישנות אצל מכרים ואני לבדי בבית. באווירה שכזו אין זה פשוט, ובלי אבא'לה אני הרי לבדי. קשה לחיות בין זרים. לא כולם נוטי חסד ורגישים כמו הגב' מולמה, ולמרות זאת עליי לשמוח, שכן בני משפחת אולמן הם אנשים טובים במיוחד. אביו של האיש הצעיר הזה – בעצמו איש טוב והגון – הפגין כלפיי רחמים מועטים כל כך, כשאך הגעתי לדוטינכם והייתי מעורערת כל כך. בתת-ההכרה הייתה לי הרגשה שיקרה לו עוד משהו. חבל שכך אירע עכשיו לבן ההגון. מתי כבר תסתיים המלחמה העצובה הזו שגובה קורבנות רבים כל כך? ריבוננו של עולם, רחם כבר על האנושות!

16 באוקטובר

שוב עבר כמעט שבוע. הסתיו מתקרב, הימים מתקצרים, ומתחילים הערבים הארוכים. אני קוראת, עוסקת בעבודות יד ויורדת לעיתים קרובות למטה למשפחת אולמן, והם תמיד נחמדים אליי ומסבירי פנים. מובן שעם מרטין אני מתראה פחות. בימים הקצרים האלה קשה הרבה יותר להיפגש, גם ההוצאות מקשות – על שנינו להיות מאוד מחושבים. אתמול שוב ביקרה אצלי הגב' מולמה והביאה לי פירות וכדומה. הרגע חזרתי מביתו של ד"ר וייסברג (Weissberg),⁴⁹ הם אנשים יקרים וטובים במיוחד, הקרובים לליבי כאילו היו בני משפחתי. שוחחתי עתה גם עם מרטין בטלפון, שכן היה בי אי-שקט נפשי. ברוך השם, הם בריאים.

ליאו ופאולה זוד - בעיר בורדו בצרפת

מתי כבר אקבל שוב מכתב ממך, אהובת ליבי? מעולם לא הייתי מאמינה שאי פעם נהיה רחוקות כל כך למשך זמן רב כל כך. כמה יכול האדם לסבול? כך אני חיה כבר 14 חודשים ללא כל תוכן לחיי.

25 באוקטובר

מליאו ופאולה הגיע מכתב דרך ברלין. קשה לי לתאר לך כמה שמחתי בו. ב"ה, הם כתבו שהם מרוצים ומתגעגעים אליי כמו שאני מתגעגעת אליהם. זה נהדר שנתיב התקשורת בינינו דרך דודה רוזה⁵⁰ פתוח, וכולי תקווה שאקבל מהם מכתבים לעיתים קרובות יותר.

בינתיים נפגשתי ביום חמישי, 23 באוקטובר, עם מרטיין, אלזה ושלוש הילדים באלפן (Alphen), שנמצאת לא רחוק מליידן. איני צריכה לתאר לך כמה זה היטיב עימי, אף שהעצב על כך שאני נהנית מזה לבדי ללא אבא'לה, לא הרפה ממני. הקטנים נהדרים ובראמטג'ה,⁵¹ כעת בן עשרה חודשים, הוא

50 מכתביהם של ליאו ופאולה נשלחו לברלין, לכתובתה של רוזה, אחותה של סבתא בטי.

51 הוא ברם הנזכר לעיל.

בחור שמנמן במיוחד. גם את אלזה לא ראיתי כבר יותר משנה. היא סיפרה שבשבוע שעבר קיבלה דרך שפירא⁵² מכתב ארוך מאימה.⁵³ אתכם היא לא הזכירה כלל. אני כמעט רוצה לבוא אליכם בטענות שאינכם מחפשים אפשרויות להעביר אליי דואר. כואב כל כך לשמוע שאחרים מחפשים אפשרויות, וילדי לא עושים זאת.

אגב, דיברתי באלפן עם הרמן קארו (Herrmann Caro), שהוריו היגרו לפני כעשרה ימים לקובה כדי להמשיך משם לארצות-הברית.

כבר 9 בנובמבר

היום אני מרגישה שוב בעוצמה רבה את בדידותי, ויכולתי לבכות ללא הפוגה. אח, מה היה אומר ארנולה (Arnole)⁵⁴ האהוב שלי, אילו רק ידע עד כמה אני עצובה. ילדיי רחוקים כל כך. איני מקבלת מהם מילה חמה, ושוב עבר זמן רב כל כך ללא שורה. אח, לו רק תגמור המלחמה הרעה הזו, ולו יכולתי שיהיה לי עימן יותר אביב, ילדתי האהובה כל כך.

עברו כבר יותר משבועיים מאז שדיברתי עם מרטין; רק מספר שעות בארבעה שבועות, וכמה נגזר עליי לחכות להן. למרבה המזל, למרטין הזמן לא נראה ארוך כל כך, יש לו אישה וילדים ואת מטלותיו. אבל כאשר מישהו נשאר לבדו, ללא ילדים וללא אחים ואחיות סביבו, זה קשה מנשוא. תנאי המגורים שלי כאן נעימים ויש לי מכרים נחמדים, אולם למרות זאת אני לבדי. היום היה יום צום והודיעו על תפילה.⁵⁵ מי ייתן והשם כבר ירחם על היהודים המסכנים. מאוד מעיק עליי שבקרוב יצטרכו גם אהובינו בברלין לעזוב את מולדתנו כדי להישלח לפולין. מה יהיה? אני רק שמחה שאני מקבלת מעט כסף מגרמניה באמצעות האדון מנדלסון,⁵⁶ כך לפחות אין על מרטין לדאוג לרווחתי הכלכלית. אני מקווה שזה יוכל להמשיך.

52 ד"ר ברנד שפירא ורעייתו טקלה (Thekla), אחותה החורגת של אלזה זוד. הם התגוררו ביהושלים.

53 אימה היא הגברת בבט פויכטוואנגר, הנזכרת לעיל.

54 כך כונה סבא אברהם, בעלה של סבתא בטי.

55 נראה שהכוונה לציון ליל הבדולח, האסון שבו נשרפו בתי הכנסת בגרמניה ובאוסטריה

בימים 9 ו-10 בנובמבר 1938.

56 הוא משה מנדלסון, שותפו של סבא אברהם בחנות הבדים בברלין. מנדלסון נספה בטרבלינקה ביום כ"ה

במרחשוון תש"ג (5 באוקטובר 1942).

16 בנובמבר

היום ליבי שוב כבד, אולי יקל עליי אם אשפוך את ליבי בפניך, יקירת. האם זה הוגן שאתן לך להביט במעמקים, כאשר היום הם נראים שוב אפלים כל כך? החיים לבד בלי אבא גורמים לי שמחה מועטה כל כך. זה מור לדעת שאתם רחוקים כל כך ולשמוע מכם באופן עקיף רק אחת למספר חודשים. בחוץ ההשתוללות נמשכת, וכמעט אי אפשר לדמיין את סוף המלחמה. האם אצליח לשרוד במצבי הגופני והנפשי הרעוע? אני רק מאחלת לעצמי לראותכם שוב ולא לעמוד כך לבדי. בשבת לא קיבלתי חדשות מליידן,⁵⁷ אבל ביום חמישי הגיע מכתב מאלזה, שבו היא כתבה שהגיע מכתב מפרופ' לנדסברגר (Landsberger),⁵⁸ והוא מספר שטוב להם, ושמאיר יכול להתחיל את הפרקטיקה בפועל ביום 1 בינואר.⁵⁹ אבל דווקא בשבת, כאשר אני חשה את הבדידות הרבה ביותר, חסר לי מכתבכם עד מאוד. אני מרגישה מיותרת כל כך בעולם, עליי לדאוג רק לעצמי ולקיבתי. לו ידע אבא'לה, שתמיד דאג לי כל כך, מה בליבי. שמעתי שביום שלישי אמורה סופי להישלח מפרנקפורט לפולין. מסכנה, כמה עליה לסבול, על אף שהייתה לה אמונה רבה כל כך ואהבה לאחרים.

5 בדצמבר

ילדתי, לא כתבתי זמן רב כל כך.

לא יכולתי לגייס את הכוחות, שכן אני מתייסרת על שלא שמעתי מכם מאומה, ואני יודעת שחדשות מגיעות לכאן באמצעות הצלב האדום. אלזה קיבלה בחודש שחלף וגם בזה הנוכחי מכתב מאימה.⁶⁰ הייתכן שילדים אינם חושבים על אימם?

השבוע יש לאלזה יום הולדת.⁶¹ אני מתכננת לפגוש אותה ואת הילדים.

57 Leiden הוא מקום מגוריו של הבן מרטין.

58 מסתבר שפרופ' לנדסברגר גר בירושלים.

59 מאיר שימש רופא ילדים, וחלפו שלוש שנים ואף יותר מאז עלייתו ארצה בשנת 1938 עד שקיבל רישיון עבודה.

60 הגברת בבט פויכטוואנגר, שהתגוררה בירושלים.

61 אלזה נולדה ביום י"ג בכסלו תרס"ו (11 בדצמבר 1905).

הידיעות שמגיעות מגרמניה עצובות כל כך. כעת שולחים את כולם באופן שיטתי לגטו בפולין. כמה עצוב לכל אלו שלא היגרו. האם יגיע בקרוב גם תורנו? לעת עתה איני רוצה לחשוב על כך. הרבה נחסך מאבא'לה.

מרטין ואלזה דוד

14 בדצמבר

שוב הייתי עם מרטין, אלזה והילדים האהובים. זו הייתה שמחה הדדית גדולה. רודי'ליין ילד פיקח במיוחד, שקדן, אחראי ומחונן למופת, ואינה'ליין מלאת חיות, נבונה ובעלת חן רב מאוד. בראמ'לה, שביום חמישי, 18 בחודש, תמלא לו שנה,⁶² הוא ילד טוב במיוחד ולא גורם לאלזה טרחה רבה.

ביום שבת, 13 בחודש, הגיע סוף סוף באמצעות הצלב האדום מכתב ממך, ילדתי האהובה. איני צריכה לתאר לך, בתי האהובה, מה משמעות הדבר בעבורי, את ודאי חשה זאת בעצמך.

ביום ראשון הייתי באמסטרדם – רק למספר שעות – וביקרתי שוב אצל בני משפחת מיטוויך (Mitwoch). גב' מיטוויך כבר בת 85, ובכל זאת נבהלתי לראות עד כמה הזדקנה. בשכלה היא עדיין חדה וערנית עד מאוד, היא רואה ושומעת היטב, אבל איך היא הצטמקה. אלה הם החיים האנושיים!

ביום שלישי, 16 בחודש, נסעתי לדוסינכם לגב' מולמה ונשארתי אצלה עד יום שישי, 19 בדצמבר. היא שוב הביעה כלפיי אהבה וקרבה נוגעות ללב וטיפלה בי באופן יוצא מן הכלל. כפי שכבר אמרתי לך, ילדתי האהובה, אני בקושי מכירה אדם אציל כמותה. אתמול, יום שישי בערב, שוב הייתי

62 ברם נולד ביום י"ח בכסלו תש"א (18 בדצמבר 1940).

אצל משפחת וייסברג לארוחת ערב – הייתה זו שבת חנוכה – היה נעים מאוד, והיום בצהריים הייתי אצל הגב' וייקסלבאום (Weichselbaum). הכול נעים וטוב, אבל אני חרדה כל כך – לעיתים לבעלי האהוב והיקר ולעיתים לילדיי – מדי פעם נדמה לי שאיני יכולה לעמוד בזה עוד. מתי כבר נתראה שוב? השבוע הגיע מכתב מליאו ופאולה. הם כותבים ששלומם טוב למדי ושהם מרוצים מאוד מהבחינה העסקית. כמה זה היה משמח את אבא'לה, שכל כך דאג להם.

26 בדצמבר

היום השני של חג המולד. היום ליבי כבד עד מאוד. האם יקל עליי אם אשוחח עימך מעט, אהובת ליבי? לפעמים נדמה לי שלא אוכל להמשיך הלאה. אלמלא היו בי געגועים רבים כאלה אליכם ילדיי האהובים, הייתי מאחלת לעצמי להצטרף לאבא'לה. כל כך לבד, חיי אכן עצובים. ובכל זאת, עליי לחזור להגיד לעצמי שאין אני היחידה שצריכה לעבור צער קשה כזה.

1 בינואר 1942

שנה חדשה. כמה איחולים מצטלבים ביום שכזה. מה תביא לנו השנה החדשה?
נקווה שתביא הצלה בעבורנו היהודים המסכנים!

האם היא תביא לי איחוד עם ילדיי, או שיהיה עליי להמשיך ולבלות את חיי
כה לבד. בייחוד בערבים אני מרגישה כל כך עזובה. בני משפחת אולמן יוצאים
כמעט כל ערב, ואני נותרת לבדי בכל הבית הזה. אילו אבא'לה או אתם, ילדיי
האהובים, הייתם יודעים שאני יושבת כאן לבד כל כך.

גם עם מרטין לא אוכל להיפגש שוב במהרה, שכן אין עוד באפשרותי
לקבל כסף מגרמניה. כבר אסור לשלוח כסף ליהודים, וגם למרטין יש מעט
כל כך. הייתי שמחה כל כך לוותר על דירת שני החדרים ולהסתפק בחדר
מרוהט בכדי להקל על מרטין. הדיווחים מדודה רוזה גם הם אינם חיוביים. רוב
היהודים כבר נשלחו לפולין, והם חוששים שתורם יגיע גם הוא בקרוב.
כמה עצוב.

היום יום ההולדת של ארנסטל.⁶³ מחשבותיי עימו. מי היה חושב על פרידה
ארוכה ומרוחקת כל כך.

אולי בכל זאת תביא לנו השנה החדשה שמחה על פגישה מחודשת.

5 בפברואר

איזו אימא בלתי-נאמנה אני! כבר חמישה שבועות שלמים שלא כתבתי
לך, זהבי.

אבל אל לך לחשוב שלא שוחחתי איתך במחשבותיי. לא חולף יום שאיני עושה
זאת שכן מאז שאין לי עוד את בעלי האהוב, את לי האדם הקרוב והיקר ביותר.
כמה אני עורגת לאהבתך, בתי האהובה. הזמן טס, ועדיין איני צופה שתהיה
אפשרות לראותכם שוב. גם כאן בהולנד התהפך גורלם של היהודים. רבים
נאלצו כבר לעזוב את מקום מגוריהם והועברו למחנה. מי יודע אם גם אני
בשנותיי האחרונות איאלץ להתחיל לנדוד. לעיתים קרובות אני חייבת לומר
לעצמי שהרבה נחסף מאבא'לה, אף שהוא – ירא ה' ובעל אמונה תמה – היה

63 הבן ארנסט (אליעזר) נולד ביום א' בטבת תרע"א (1 בינואר 1911).

רואה במאורעות גורל ומשלים עימום. אני רואה את תמונתו של אבא'לה מול עיניי בכל עת, רוצה ללכת בדרכו, אבל לעיתים הגעגועים אליו הופכים חזקים כל כך, עד שאני קרובה לייאוש. ואת, ילדתי המתוקה, היחידה שהייתה יכולה להקל עלי.

כמה שמחתי לקבל בינואר באמצעות הצלב האדום את המכתבים ממך ומארנסטל, ובהם סיפרתם ששלום לכם. אני אסירת תודה על כך עד מאוד. מליאו ופאולה איני שומעת עוד דבר. עליי להתחיל לטפל בהגירה למונטבידאו, אבל איך אוכל להביא לכך שהדבר יהיה אפשרי? די להיום. היי שלום, ילדתי הטובה!

19 בפברואר

אתמול שוב הגיע מכתב ממך, ילדתי האהובה, ושוב התעוררו בי געגועים עזים אלייך. אני כל הזמן חוששת שלא אוכל עוד לבוא אליכם, ועד כמה כמהה אני לכך.

אני יושבת בקור מקפיא בחדר לא מוסק, אין לי עוד פחמים. גם המזון נדיר עד מאוד. אני שמחה כאשר מישוהו נותן לי תוספת לחם קטנה. אילו ראה זאת אבא'לה, כמה היה מתעצב. אני שוב חרדה מאוד למרטיין; כבר חודשיים שלא ראיתיו. גם לו יש בוודאי דאגות רבות. תקוותי היא שבחודש הבא נוכל להתראות. אנו מתחננים בכל שעה לשלום. היי שלום, זהב שלי.

10 במארס

שוב חלף לו כמעט חודש, ובו ימים רבים עמוסי זיכרונות. פורים, יום הולדתו של אבא, ביום י"ח באדר ב', איזה יום יפה זה היה בנעוריי. מאוחר יותר היו החגיגות היפות בפוזן, שנחגגו יפה כל כך, שנים לאחר מכן ציינו את תענית אסתר העצובה, זמן מותה של אימא. כך זיכרון רודף לו זיכרון. לסדר פסח השנה הייתי מוזמנת למשפחת ווייקסלבאום. הוגשה שם ארוחה כמו בימי השלום

25 במארס

יום הולדתו של אבא'לה.

אח, איך אני מרגישה; כל כך לבדי.

בשבוע שעבר נסעתי לארבעה ימים, יומיים הייתי אצל רות ואלו בבוסום ויומיים אצל הילדים.⁶⁴ שמחתי לראותם שוב, ובמיוחד נהייתי מאהבתם של הקטנים, שמאוד מרגשים אותי בחיבתם. אבל כעת פסח בפתח, ואני לגמרי לבדי. כמו תמיד, החגים מרגשים אותי מאוד; אני שואלת את עצמי תמיד, בעבור מי כל זה? בעבור מי אני מבשלת ומסדרת את החדרים? אח, לו רק יכולתי להיות אצלכם שוב. זו תפילתי היומית. לו יכולתי לדבר איתכם על אבא'לה ועל אריך ולהקל בכך על ליבי.

הזוג אולמן מקבלים מברקים ומכתבים מבנם בדרום אמריקה, ואני לא שומעת מאומה מליאו ופאולה. לילה טוב, ילדתי האהובה.

5 באפריל

ימי הפסח הראשונים כבר עברו, ילדתי הטובה.

כמו תמיד בחגים, הם עוררו זיכרונות רבים, זיכרונות על מה שהיה כאשר על יד שולחן הסדר ישבו עדיין כל היקרים לי, בראש ובראשונה בעלי היקר, שעטה את הקיטל⁶⁵ בהדרת כבוד. תמיד הייתי מקניטה אותו בחיבה "מלכי האהוב". והשנים הרבות, שבהן הוריי האהובים היו אצלי, ולאחר מכן אתם הילדים. בשנים האחרונות היו וולפ'שן ולוצ'ל לחלופין. לאן נעלם הזמן ההוא?

הזמנתי באהבה רבה לכל הארוחות. בליל הסדר הראשון הייתי אצל גברת מרקוס (Markus) – אני חושבת שכבר סיפרתי לך, ילדתי האהובה, שזו אחותה של סוניה וולפסברג (Sonja Wolfsberg). היה שם שולחן גדול ל-15 אנשים. זה בית מכניס אורחים שאין כמותו. קצת לפני חצות ליוו אותי הביתה, שכן כעת מותר להסתובב ברחובות רק עד חצות הליל.

64 הכונה למרטין ומשפחתו בליידן.

65 מעיל לבן, שהיה אישכנז נהגו ללבוש בבית הכנסת בימים הנוראים ובליל הסדר.

בלילה השני הייתי אצל משפחת וייסברג היקרה שלי, שהפכה להיות לי כאן אהובה ויקרה כל כך.

הם אנשים נהדרים, טובים ודתיים, והם מזכירים לי אותכם בכול. הוא⁶⁶ אינו סוטה מזדרך ההלכה במאומה – אדיקותו נובעת ממעמקי לבו – וכך גם היא⁶⁷, אני אוהבת אותה כאילו הייתה כלתי. אני מקווה שגם את עוד תכירי את האנשים היקרים האלה. לארוחות הצהריים הייתי אצל הגב' אלכסנדר והגב' וייקסלבאום, שטענו שיכעסו אם אסרב להזמנתן. למרות אספקת המזון המצומצמת הכול היה שם בשפע, והכול הוכן ונאפה, כמו שכבר בקושי אפשר לראות. ואת כל זה עושה הגב' אלכסנדר, שבילתה שמונה שנים במיטה משום שנדמה היה שהיא חולת לב קשה כל כך שהיא אף לא הסתובבה בביתה מחדר אחד למשנהו. האישה הזו מטפלת בקביעות בבית מלא ובו חמישה ילדים ואורחים רבים ועושה מעשי צדקה כמו אין שני לה.

למרות כל האהבה שהורעפה עליי מכל הכיוונים, את בוודאי יכולה לתאר לעצמך שהייתי מעדיפה לבלות את ימי החג אצל הילדים, אבל אלזה עסוקה מאוד ולא נותנת לי לעזור לה, וחס וחלילה איני רוצה ליפול עליה למעמסה. ילדתי המתוקה, להיות אצלך היה אך מובן מאליו וטבעי. אלזה טובה ונחמדה אליי, ואיני רוצה לגרום לה עוול אף לא במחשבותיי, אף לא לרגע קט. הרי זה אך טבעי שרגשותיך לילדך שונות, בדיוק כמו רגשותיו של ילד לאמו. היו לנו סיבות להיות רק מרוצים מהכלות והחתנים, ותמיד היינו אסירי תודה על כך. אבל בת יקרה כזו יש פעם אחת בלבד.

22 באפריל

ביליתי את יום הולדתי⁶⁸ עם הילדים והנכדים היקרים, והיטיב עימי ששוב פינקו אותי כהלכה.

רודי'ליין ואיניקה כל כך טובים וקשורים אליי עכשיו, כמו שוולפ'שן ולוצ'ל היו; הם מרעיפים עליי רכות ואהבה. אלזה הייתה טובה וחמה אליי באופן נוגע ללב, ואיני יכולה להדגיש מספיק את חריצותה ויעילותה. עליי להיות אפוא אסירת תודה ולשאת את גורלי בכניעה, אף שהוא קשה כל כך בלי אבא'לה.

66 ד"ר פנחס (בנו) וייסברג.

67 גברת אלזה וייסברג.

68 סבתא בטי נולדה ביום כ"ז בניסן תרל"ו (21 באפריל 1876).

היום, 2 במאי

יום הולדתו של מאיר'לה.⁶⁹ שוב לא שמעתי מכם במשך זמן כה רב, והחדשות מכם חסרות לי כל כך. במהלך השבוע ביקרתי אורחים רבים, לרוב ביקורי ברכה. ביום ראשון ביקרו אצלי ד"ר הרץ (Herz) וד"ר היינברג (Heineberg), מכרים של מרטיין. נתתי לראשון לבדוק אותי, שכן ליבי היה קצת חסר שקט; הוא מצא רק שיש לי לב עצבני, דבר שאינו בעל משמעות יתרה. ביום שלישי הייתה אצלי שוב הגב' מולמה, והיא הייתה נאמנה וחביבה כתמיד.

3 במאי

יש לשאת את הטלאי הצהוב עם הכיתוב "Jood".

11 במאי

יום הולדתו של וולפ'שן.⁷⁰

כך חולפים להם הימים. בכל בוקר אני מתעוררת עם אותה המחשבה – מתי תגמר המלחמה הרעה הזו?

קיבלתי עכשיו שכנה חביבה לחדר, הגב' פאביש (Fabisch), שאותה הערכתי זמן רב, והיא חביבה עליי במיוחד. אני כבר לא מרגישה לבד כל כך, לעיתים קרובות אני יוצאת איתה, וכבר איני מרגישה עזובה כל כך.

26 במאי

לא כתבתי לך 14 יום, ילדתי האהובה, אבל חשבתי עלייך מדי יום.

עתה עבר חג השבועות – בכל מקום מוטלים עלינו היהודים הגבלות. הייתי בינתיים יומיים אצל פריץ בינאש (Fritz Binash) באפלדורן (Apeldoorn), ונתקבלתי שם באהבה יתרה. זה מיטיב, לצאת מדי פעם.

69 מאיר פלק, בעלה של פרידה (פרידל), נולד ביום כ"ד בניסן תרנ"א (2 במאי 1891).

70 זאב פלק נולד ביום כ"ה באייר תרפ"ג (11 במאי 1923).

אבא'לה חסר לי בכל מקום. יותר ויותר אני רואה מה איבדתי. את, מה לא הייתי נותנת, לו ניתנה לי שוב התקווה לחבקו.

5 ביוני

ילדתי, רק שלום קצר לפני השבת. יש עכשיו חוקים חדשים וחמורים בעבורנו היהודים. כבר לא מרשים לנו לנסוע ברכבת, ולכן איני יכולה עוד להיפגש עם בני המשפחה בליידן, כפי שאיני יכולה להיפגש עימכם.

לרוב האדם מאושר בלי לדעת זאת, והוא מכיר באושרו רק כאשר הוא חדל להיות מאושר. כך, ילדתי, אני מרגישה יותר ויותר כמה יפים היו חיי בעבר, כאשר הייתם בקרבתני, ואבא'לה האהוב שלי עוד היה לצידי.

11 ביוני

השבוע היה אצלי פריץ בינאש והביא לי ציור שמן של אבא'לה שהוא צייר בעצמו.⁷¹ אני וכל אלו שהכירו את אבא'לה חושבים שהציור טוב מאוד. כמובן שאותי זה מאוד ריגש. אני חייבת ללכת ולהתבונן בו כל הזמן, ורגשי החרדה מתגברים בעקבות כך עוד ועוד. אבל עם הזמן אתרגל. הלוא הוא לא יחזור עוד. אני עדיין ממתינה למכתב מכם.

26 ביוני

כך, ילדתי האהובה, לא השמעתי מילה במשך 14 יום. מה שיש לי לכתוב הוא כה עצוב ובלתי-נעים, שהייתי מעדיפה להימנע מלהעלות זאת על הכתב. לצערי מדכאים אותנו היהודים בצורה גסה ולא נעימה כל כך, מונעים מאיתנו זכויות ורודפים אותנו עוד ועוד. אימתי יהיה לזה כבר סוף? מתי תהיה לנו כבר מולדת!

---

71 מדובר בדיוקן של סבא אברהם, המצוי כיום אצל אחד מבני המשפחה בארץ. את התמונה השחית בכלי חד קלגס גרמני. מאוחר יותר היא נמסרה לשיקום יסודי והובאה ארצה.

דיוקן של סבא אברהם (ציור שמן)

לצערי שמעתי אתמול מדודה גוסטל (Gustel) שגרטה הולנדר (Grete Holländer) ובעלה נטלו את חייהם בידיהם מרצונם החופשי. כמה הצטערתי, היא הייתה קרובה לי במיוחד משום חיבתה הרבה לאריך שלי. לילה טוב, בטי האהובה!

6 ביולי

שוב חלפו עשרה ימים, וכמה דברים השתנו בינתיים. החוקים נגדנו הופכים קשים יותר ויותר. אחרי השעה שמונה בערב אסור ליהודים לצאת לרחוב ולהשתמש בחשמלית, ומותר לנו לערוך קניות רק אחר הצהריים. כן, זהו גורל היהודים.

אבל בכל זאת הייתה נקודת אור השבוע. היה זה מכתב מארץ ישראל מילדתי האהובה. כמה הוא שימח אותי, אף שהוא היה בדרך זמן רב כל כך. גם מפאולה הגיע מכתב של הצלב האדום, ובו היא מספרת שטוב להם. אני מתפלאת שארנסטל וחנה'לה אינם כותבים מאומה. כולי רק תקווה שטוב להם. בינתיים עבר יום הולדתו של מרטיין. כמה חבל שאיננו יכולים להיפגש עוד.

האם יגיעו אי פעם עתות שלום שבהן נוכל גם אנחנו לנשום לרווחה? מי ייתן!

23 ביולי

תחילה הידיעה שקיבלתי שוב מכתב מפאולה, שבו היא כותבת ששלומם טוב מאוד מאוד והם מצפים לתינוק באוקטובר.⁷² כמה היה אבא'לה שמח! כמה הוא דאג לליאו ולפאולה! אבל הרבה נחסך ממנו! הוא היה סובל כל כך נוכח רדיפת היהודים האיומה הזו! מה יהיה איתנו אם זה יימשך כך?

28 ביולי

ימי סערה – גם על דודה רוזה ודוד זאלי נגזר עתה לעזוב את ברלין.⁷³ עדיין איני יודעת לאן הם הגיעו, אני מקווה שלא לפולין. האם העזיבה

---

72 בתם רפאלה נולדה ביום ד' מרחשוון תש"ג (24.10.1942)
73 שניהם נשלחו לטרזיינשטט בשנת 1942. הדוד זאלי (שלמה מיכאל) נפטר שם באוקטובר או בנובמבר 1943.
רוזה נשלחה משם לאשוויץ בחודש סיון 1944.

שלנו עודה רחוקה? רוב יהודי אמסטרדם בני פחות מחמישים כבר עזבו. לו רק יוכל מרטין להישאר ללא פגע, זו כרגע דאגתי הגדולה ביותר. כן, הרבה נחסך מאבא'לה, לו רק לא הייתי מתגעגעת אליו כל כך כל הזמן. מי היה חושב שגם דודה גוסטל תצטרך לעזוב. אני מודה לאלוהים שאתם וליאו וארנסטל לא הגעתם לכאן.

שבת, 18 באב, יום הזיכרון השני לאבא'לה. אני מניחה שאתם יודעים זאת. חוץ מזה אני בריאה ומקווה כמו כולם לבוא השלום במהרה. אולי תוביל אותי אז הדרך אליכם.

1 בספטמבר

כל כך הרבה קרה בינתיים, ועל כן לא יכולתי לכתוב. היום מלאו שלוש שנים לפרוץ המלחמה ושלוש שנים להגעתנו לכאן. הימים מתקצרים, ועוד מעט יכסה הסתיו את הארץ. או, אלוהים האהוב, הענק נא לאנושות את השלום המיוחל!

שבעה שבועות חלפו עתה ללא מכתב מכם. כמה הייתי שמחה אפילו למכתב קצר מכם באמצעות הצלב האדום. אני גם מחכה בכיליון עיניים למכתב מליאו ופאולה. ביום 3 בחודש יהיה זה יום הולדתה של אימא.⁷⁴ אח, כמה דברים ניצבים בין יום מותה להיום. כבר עשר שנים היא אינה בחיים.

30 בספטמבר

ילדתי, הייתכן שלא כתבתי לך כבר כמעט חודש? נוכח ההתרחשויות העצובות הרבות שקורות כאן, איני יכולה להביא את עצמי לעשות משהו. קשה לנו לחשוב, כן, איננו רוצים כלל לחשוב. אנו רק בוהים כסהרוריים. ועם זאת עליי להיות מרוצה שהילדים עדיין יכולים להיות כאן ושגם אותי טרם שלחו, כמו כמעט את כל מי שבא מגרמניה וחלק גדול מן האוכלוסייה היהודית המקומית. נוסף על כך הגיע באמצע החודש מכתב ממך באמצעות הצלב האדום, מכתב מרגש, חם וטוב כל

כך, ששמחתי בו באופן יוצא מן הכלל. ביום כיפור צמתי מצוין; כמה שזה היה משמח את אבא'לה.

והיות שקיבלתי אישור נסיעה יכולתי יום לאחר מכן לנסוע לליידן ליומיים. כמה שימחו אותי הקטנים, בייחוד איניקה, היא ילדה חביבה וטובה כל כך, דואגת וקשורה מאוד, כמו ילדתי. עדיין לא שמעתי מאומה מדוד זאלי ומדודה רוזה, וגם מפולין לא מגיעות ידיעות. אימתי תגיע בעבורם שעת הגאולה?

לילה טוב, בטי. אולי יחכה לי מכתב מכם מחר בבוקר? אני יוצאת מדעתי על שאיני שומעת מארנסט וחנה'לה.

19 באוקטובר

הכול השתנה! החיים כאן עצובים. בליל שמיני עצרת הוצאו במפתיע נשים וילדים מזירותיהם ונלקחו למחנה בדרנטה (Drente).⁷⁵ אלפים נמצאים שם, גוועים וקופאים. באמסטרדם זה מתרחש כבר מספר שבועות.

מה יהיה? תרמיל הגב שלי ארוז גם הוא, אבל איני חושבת שיהיו בי הכוחות לעמוד במאמץ הזה. בשבת, 17 באוקטובר, הגיע מלוצ'ל מכתב של הצלב האדום וסוף סוף גם מכתב מחנה'לה. זו הייתה שוב שמחה גדולה בעבורי.

29 באוקטובר

שוב עבר זמן מה. כולי תקווה שאנו קרובים יותר לשלום. את, לו רק ידענו שבקרוב יגיע. כמעט ארבעה שבועות חלפו עתה מהפשיטה האחרונה, ותודה לאל שקט מאז. אבל השקט הפנימי נעדר. בכל ערב, כאשר אנו הולכים לישון, אנו חוששים שהגורל קרב. אבל בכל מקום אני רואה את רוחו של אבא'לה לפניי, היא מרגיעה אותי ונותנת לי כוחות, כי רוחו של אדם נהדר כל כך, בוודאי היא נושאת חסד בעיני ה'.

75 דרנטה שימש מחנה ריכוז בהולנד.

ביום 21 בחודש שוב הגיע מכתב של הצלב האדום ממך, ילדתי האהובה. הוא שוב עורר בי את האומץ ויחד עם זאת את הכמיהה להתאחד איתכם. האם סיפרתי לך כבר על שכנתי, הגב' פאביש? זו שותפות נעימה, ואנו מבלות שעות הרמוניות יחדיו.

14 בנובמבר

עכשיו נהיה קר, ומחשיך מוקדם. החנויות פתוחות עד השעה חמש אחר הצהריים, ולנו היהודים מותר לערוך קניות בין השעות שלוש לחמש אחר הצהריים. איננו מרגישים צורך לצאת מן הבית לאחר מכן, התאורה אינה פועלת, הכול חשוך. אחרי השעה שמונה בערב אסור ליהודים לצאת לרחובות.

בשבוע שעבר הגיע מכתבכם המשותף עם חנה'לה. אני יכולה לתאר לעצמי כמה חנה'לה קשורה אלייך, ילדתי. פרידל, ויקטור⁷⁶ וליצל⁷⁷ כתבו בו כמה שורות. האם הם יודעים שהוריהם אינם בברלין כבר מאז סוף חודש יולי? לצערי עדיין לא שמעתי מהם, ובכלל אני שומעת שלא מגיעות ידיעות מטריזינישטט, לשם הובאו כולם. אילו רק ידענו שהם בחיים ואינם נתונים בסכנת גזעית ברעב. הלוואי שבקרוב יגיע שלום. איך היו כולם נשמים לרווחה.

ביום שני, 16 בחודש, עליי לגשת לבדיקות בבית החולים. לעיתים קרובות אני מרגישה קשיי נשימה קשים כל כך, אבל הרופאים סוברים כי המקור לכך הוא כנראה עצבנות. יהיה לי שם זמן ואוכל לשוחח איתך יותר, זהב שלי.

23 בנובמבר

מיום שני, 16 בנובמבר, אני בבית החולים. כמה דברים קרו מאז! בלילה שבין יום שלישי לרביעי, 17 ל-18 בחודש, בין השעות אחת לשלוש אחר הצהריים נלקחו היהודים ונשלחו לדרנטה. גם בני משפחת אולמן, שאצלם אני גרה, והגב' פאביש היקרה שלי נלקחו מביתנו. האם גם אותי היו לוקחים? שמעתי

76 פרידל היא פרידה, אשתו של ד"ר ויקטור אלנבוגן. הם התגוררו ברעננה.

77 עליזה אנגל, אחותה של פרידה ואשת הרב ד"ר שלמה טל. שתייהן בנותיה של אחותה של סבתא רוזה אנגל.

אמנם שחולי סוכרת אשר מטופלים באינסולין השתחררו בינתיים, אבל מי יודע לכמה זמן. על כל פנים הלילה הזה היה נורא בעבורי לו הייתי שם. אני יכולה לתאר כמה נורא אמור להיות בדרנטה, ומי יודע איך זה כאשר נשלחים הלאה לפולין. מן האנשים שם לא שומעים מילה.

מטפלים בי כאן טוב מאוד. הרופא הראשי, דר' אמאוס (Emaus) הוא אדם עדין וטוב במיוחד, וגם כל היתר מאורגן כאן היטב. לא ברור כמה זמן עוד אשאר כאן. מחבריי היקרים ביותר נשארו כאן הזוג ד"ר וייסברג ולהפתעתי גם בני משפחת וייקסלבאום, ועל כך אני שמחה מאוד. מבקרים אותי כל יום, גם חברים אריים חביבים וגב' מולמה הנאמנה והיקרה לי.

איני יודעת לאן אלך כאשר אשתחרר מכאן שכן ביתנו נאטם. איזה סבל ואומללות ירדו עלינו. מתי זה כבר ישתנה? מתי תעלינה תפילותינו שמיימה כדי שריבונו של עולם ירחם?

תודה לאל שמרטיין עדיין כאן. לו רק ידעתי שהוא ומשפחתו יעברו את המלחמה בריאים. אה, כמה הייתי רוצה לחיות את הרגע הזה ולראות שוב את כולכם.

4 בדצמבר

ילדתי, כבר 18 ימים אני כאן בבית החולים. הטיפול בי טוב. הרופא, מנהל המוסד, הוא איש טוב במינו, והאחיות חביבות ומשתדלות, אבל ליבי כבד כל כך. זה עצוב כל כך שעליי להיות לבד ולא מוקפת בבעל, בילדים או באחים.

אחרת כל כך תיארתי לי את הזקנה, ועם זאת עליי לחזור ולומר לעצמי כמה שפר מצבי ממצבם של אלפים אחרים שנמצאים עכשיו בפולין או מי יודע איפה הרחק מאהוביהם. מה שלום דודה רוזה ודוד זאלי? מי יודע אם הם עוד בחיים או שמא גוועו ברעב? האומללות אינה ניתנת לתיאור. אסור לחשוב, אחרת מאבדים את הדעת.

ואז אני חושבת לרגע על כל היפה שהיה לנו בעבר, על ימי נעוריי, שבהם עטפו אותי הוריי האהובים בדאגתם, על האושר שנתן לי אבא'לה, על כל אחד מילדיי. כמה טוב לב ונהדר היה אריך האהוב שלי, כמה הוא העניק לנו עד פרוץ המלחמה הארורה בשנת 1914. אז החלה תקופת סבל עבורי, ואותה נשאתי

ביחד עם אבא'לה. היה קשה לדעת שילדי האהוב⁷⁸ חולה כל כך. איני חפצה לדבר על הסבל שנשא ילדי המסכן, אני רק מבקשת להזכיר איזה עול נשא על כתפיו בעלי האהוב וכיצד היה מסיר מדרכי כל התרגשות. ילדתי האהובה מעומק ליבי, אם רק אחיה כדי לראותך שוב, אשמע ממך אם אריך עזב את העולם ללא כאב או שמוא הוא סבל עוד הרבה. מחשבות אלה ממלאות היום את ראשי. יום שישי היום, וקשה לי כאן בשבת.

ייתכן שאני עושה עוול למרטין, שראשו מלא דאגות, וכעת נוספה לו גם הדאגה לי. כמה קל היה לי לו יכולתי להצטרף כעת לאבא'לה, אף שאני גם רוצה לראות ולחוות את גאולתנו אחרי המלחמה האיזומה הזו. די לתלונות.

אולי עוד תבקרני היום חביבתי הגב' וייסברג⁷⁹ הטובה. היא באמת היצור האהוב עליי מכל אנשי ארנחם. היא טובה, חביבה ומסורה. הלוואי שהיית את, ילדתי, יכולה להכירה יום אחד.

מדוע איני שומעת מאומה מארנסטל וחנה'לה? הייתכן שהם באמת לא כותבים לי? איני יכולה לחשוב כך. גם מליאו ופאולה לא שמעתי זה זמן רב. וכך חולפות להן השנים!

14 בדצמבר

ילדתי האהובה! הרבה קרה בזמן האחרון. כבר ארבעה שבועות אני בבית החולים. מטפלים בי הרופאים הטובים ביותר, וטיפולן של האחיות מסור ומתחשב, אבל בתוך תוכי הכול משתולל.

בלילה בין ה-10 ל-11 בדצמבר נלקחו כמעט כל היהודים – זקנים, צעירים, חולים או עיוורים – ללא כל רכוש לגופם ונשלחו הלאה לפולין, ככל הנראה לגויעה ברעב. האם באמת אין צדק בעולם, האם אלוהים לא רוצה לרחם עלינו סוף סוף? כמה מעציב אותי שגם הגב' וייסברג היקרה שלי נלקחה, והיא מצפה לתינוק בעוד חודשיים.⁸⁰ אהבתי אותה כל כך.

78 הכוונה לבנה הבכור אריך, הנזכר לעיל.

79 אלזה וייסברג.

80 הבת רבקה, היום רבקה כהנא, נולדה ביום ג' באדר ב תש"ג (10 במארס 1943).

קשה לי עד מאוד, כאילו הייתי ילד מהגר. וכעת נותרתי כאן כמעט לגמרי לבדי, גם משפחת וייקסלבאום עזבה, ורק מעת לעת מבקרים אותי שכנים חביבים. הגב' מולמה היקרה שלי גרה הרי במרחק של כמעט שעה מכאן, אחרת ודאי הייתה מבקרת אצלי לעיתים קרובות יותר. באמת איני יודעת כמה זמן אשאר כאן עוד ולאן אלך לאחר מכן. אולי גם אותי ישלחו בקרוב.

אבל אין מזה לעשות, אני חייבת ללכת לקראת גורלי באומץ ולומר לעצמי שגרוע מלמות, לא יכול לקרות, ולפחות אתאחד עם בעלי. אני מתנחמת בכך שגורל קשה זה נחסף מאבא'לה, והוא יכול היה למות בשקט במיטה. תפילתי היחידה היא שמרטין ומשפחתו יוכלו לעבור את המלחמה בשלום, והוא יוכל לחזור לעבוד שוב בעבודתו כאן במדינה.

ילדתי, האהובה ביותר שיש לי, אצטרך לסיים את ספרי זה, שכן איני יודעת אם לא אצטרך גם אני ללכת מכאן ולאן אשלח. האם תזדמן ההזדמנות ואוכל לשוב לכאן פעם בריאה? את זאת אני משאירה לריבונו של עולם. אם אמות, אהובתי, אל תבכי עליי, היו לי זמנים מאושרים כל כך עם אבא'לה ושמחה רבה איתך ועם שאר ילדיי, בייחוד עם נכדיי. היה לי כאן בעולם הרבה יותר מאשר לאחרים.

היום, 20 בדצמבר

עודי בבית החולים, ובו כולם עוטפים אותי באהבה ובטוב.

דרישת שלום ונשיקה לכל ילדי ונכדיי,

אימך

31 בדצמבר

אני מתחילה שוב לכתוב בספר, אני חשה צורך כזה, לאחר שכבר רציתי לחתום אותו. עודי בבית החולים, ויש לי כאן זמן לחשוב על כל מה שעבר עליי בחיים. הרגעים השמחים ביותר היו לפני 14 יום כשקיבלתי תשעה מכתבים מכם באמצעות הצלב האדום. ילדתי, את יכולה לתאר לך כמה מאושרת הייתי על כך. מכל אחד ממכתבין נבעה אהבה רבה כל כך, רגשות ילדות רבים כל כך. איך אוכל להודות לך על כך?

כאב לי מאוד לשמוע על פטירתם של מר שנלר (Schneller)⁸¹ ואדולף פינצ'ובר (Adolf Pincozwer)⁸². נשמתי כואבת ומצטערת על הגב' שנלר⁸³ המסכנה והטובה. אני יודעת מה משמעות הדבר להתגעגע לגבר שאליו היית קשורה כל כך. אף שאני חוזרת ואומרת לעצמי שבקושי ניתן לשאת את הסבל והקושי שאנו חווים במלחמה הזו, ובעומק ליבי עליי להיות אסירת תודה שכל זה נחסך מאבא'לה, עדיין אני חושבת תמיד כמה אושר היה נגרם לו אילו ראה שוב את ילדיו. לו רק יכולתי לחוות עוד פעם אחת את האושר הזה, עצם המחשבה על כך מכאיבה לי עד מאוד.

גם דודה גיזל איבדה את בעלה. לא היה לה קל איתו, ועם סבלנות נוגעת ללב היא הציבה רק את טובתו לנגד עיניה. נכון לעכשיו הוצאו כמעט כל היהודים מארנהם. בחלקם נשלחו למחנה וסטרבורק (Westerbork)⁸⁴, בחלקם לפולין, ובה גורלם אינו טוב. על אלו שנשלחו לפולין נמנית גם הגב' וייקסלבאום עם אימה וילדיה. פוגע בי בעומק ליבי שאנשים טובים ומיטיבים אלה עוברים מבחנים קשים כל כך. אדיקותם הכנה עוזרת להם. נכון לעכשיו, אני כבר חודשיים וחצי בבית החולים. יותר ויותר אני נחשפת לאנשים אצילים, ועליהם אספר לך עוד רבות מאוחר יותר, אם יתאפשר לי פעם. שכנתי העצבנית, שדיברה כל הזמן וגרמה לי בכך כאב ראש רב, עזבה, וכעת יש לי חדר יחיד. היום ארוך בהיותך לבד, אבל העלמה סטופלס (Stoffels)⁸⁵, אדם יקר ומסור, מספקת לי חומרי קריאה ועבודות יד. הלוואי והעניינים יתקדמו והמלחמה תתקרב לקיצה.

אצל מרטין ב"ה הכול בסדר. שהשם ימשיך לעזור לו ויחוס עליו. חייו של היחיד חסרי ערך, אבל כמה דמעות זולגות בזמנים אלו. עוד לא היה סבל

81 מר שנלר הוא קורט ישעיהו שנלר, שנפטר בירושלים ביום ו' באייר תש"ב (23 באפריל 1942). הוא ורעייתו הנזכרת להלן, היו בקשרי חברות עם משפחת פלק עוד בברסלאו.

82 אברהם אדולף פינצ'ובר היה קרוב לוודאי בן דוד של אביה אברהם אדולף פינצ'בר הנזכר לעיל. הלה נפטר בירושלים ביום ב' בשבט תש"ב (19 בינואר 1942).

83 גרטרוד (Gertrud) טובה שנלר.

84 מחנה ריכוז בהולנד, שממנו נשלחו היהודים למותם בפולין.

85 מרת ו' סטופלס (Jo Stoffels) שמרה על קשרי ידידות עם סבתא בטי עד גירושה למחנות, והיא שהעבירה את היומן וגם מכתב למשפחת פלק בירושלים באמצעות משפחת וייסברג שעלתה ארצה בשנת 1949. כמו תושבי ארנהם היהודים ששרדו, שלושתם חזרו לעיר לאחר המלחמה.

כזה בעולם. שירחם כבר השם! אני תוהה היכן דודה גוסטל. המסכנה הזו בת ה-85 ציפתה גם כן לסוף אחר לימיה. אח, לו רק יכולתי לראותה עוד פעם אחת. על אדון באומגרדט (Baumgardt) היקר שלי אני גם חושבת הרבה. מה יגידו ילדיו הטובים אם יוודע להם זאת? מעכשיו אני מתכוונת לכתוב לך שוב באופן שוטף, ילדת הזהב שלי.

13 בפברואר

יום הולדתה של חנה'לה.⁸⁶ השבוע קיבלתי ממך שני מכתבים, ילדתי האהובה. מחד, מיטיב עימי כל כך לשמוע שאצלכם ואצל ארנסטל הכול טוב, מאידך כמה עמוק סבלי ברגעים אלה בשל הפרידה מכם כולכם. ודאי היית שמחה לראות כמה טובה אל"י ומסורה לי הגב' סטופלס. מעולם לא תיארתי לעצמי שאפשר לקבל אהבה רבה כל כך מאדם זר. היא באה אל"י מדי יום, ולו לכמה רגעים. היא רוצה להקל עליי את הפרידה מבתי ולמלא את מקומה. לעיתים קרובות אני שואלת את עצמי "האם אני ראויה לאהבה רבה כל כך?" אנו מצפים זאת מהילדים, אבל מזרים? איני יודעת כמה זמן נגזר עליי עוד להישאר כאן, אולם אני מצפה כבר בקוצר רוח למפגש מיוחד עימכם. הימים והשבועות חולפים להם, אני מזדקנת, ואין לי עוד זמן רב. אבל אני רוצה להחזיק מעמד, שהרי אני שייכת לאלו שלא היו חייבים לעזוב את מקום מגוריהם ולעבור למחנה או לפולין, היכן שרבים מבני אמונתי כבר נמצאים חודשים על גבי חודשים. האם הם עדיין בין החיים? ואם כן, האם יש בהם עוד כוח לחיות? לא שומעים משם מאומה. שהשם ישמור עליהם ולא ייתן להם לגווע ברעב. ביום חמישי ביקרה אצלי הגב' מולמה, שלא אשכח לעולם. היום הגיעה גלויה מאוטו אופרכט (Otto Aufrecht).⁸⁷ הוא וארנה (Erna) עובדים קשה בבית חרושת, והם עודם בברלין. גאורג והנס נמצאים בפולין; הוא לא שומע מהם מאומה.

86 חנה'לה (חנה דוד) לבית הירשפלד, נולדה ביום ט"ו בשבט תרע"א (13 בפברואר 1911).

87 יש להניח שאוטו אופרכט היה קרוב משפחה של סבתא בטי, שהרי אימה דורותיאה הייתה לבית אופרכט.

ילדתי היקרה מכול, אני עדיין כאן ומהרהרת על גורלי. אני מעבירה את שנותיי האחרונות כה עזובה, כה מופרדת מילדי ומנכדיי. היום שוב כואב לי מאוד. לפעמים זה משתלט עליי בעוצמה. כבר ארבע שנים מאז שנפרדנו⁸⁸ לא יכולתי לשער אז שתתכן פרידה ארוכה כל כך. וכמה דברים קרו בינתיים. לא הייתי מאמינה שאוכל לשרוד כך במשך זמן רב כל כך. לעיתים אני כבר חשה צורך לנוח לעד מכל העצב שחווים האנשים, בייחוד היהודים, אבל הרצון לראות שוב את ילדי הוא שנותן לי כוחות. אני יודעת, ילדתי הטובה, שאת כמהה שאבוא אליך. בתחילה, לפני שאסרו עלינו היהודים את הנסיעות, ביקר אותי מרטין עם אחד מילדיו אחת לחודש. תמיד שמחתי לקראת ביקורו. וגם בתי לכאורה, הגב' וייסברג, חסרה לי בכל פינה. כעת נלקחה גם הגב' קלאשטאדט (Kleestad) לוסטרבורק, וכמעט כל מכריי מהעבר נמצאים שם גם הם. מדודה רוזה ומדוד זאלי לא שמעתי עדיין מאומה, ומכל אלו שבפולין לא מגיעות שום ידיעות. מתי, אח מתי יגיע השלום ויביא לנו חירות?

7 במארס

אני עדיין בבית החולים. בינתיים נאלץ מרטין לעזוב את ליידן עם משפחתו. כולי תקווה שיתמזל מזלו להישאר בברנפלד (Barneveld),⁸⁹ לשם נשלח, שכן הוא נמצא ברשימת מאתיים האינטלקטואלים⁹⁰ שאותם אין ממשלת הולנד מרשה לשלוח למחנה או לגרמניה. הלוואי שיוכל להישאר שם עד סוף המלחמה. בינתיים חגים מטוסים מאנגליה ומאמריקה מעל גרמניה. באוויר נשמע רעש שלא ניתן לתארו של שריקות המטוסים וטרטורם. השבוע הם טסו מעל ברלין. איני יודעת כמה אנשים נספו וכמה גדול הנזק החומרי, אבל האסון ממשיך ועדיין לא רואים את קץ המלחמה. אני מודה לאלוהים שאתם מוגנים מהאימה הזו, ושזוועות המלחמה אינן נוגעות בכם. אמנם אני מוקפת באנשים חביבים וזוכה לטיפול הטוב ביותר, ואילו במחנות ובייחוד בפולין

88 נראה שסבתא ביקרה אצל פרידל בתה בברסלאו בשנת 1939.

89 מחנה מעבר בהולנד.

90 האינטלקטואלים הם המיוחסים שנשלחו לטרזיינשטט.

שוררים הרעב והמצוקה הקשים ביותר, ועדיין אני שמחה תמיד כאשר היום נגמר ויורד הלילה, כי בכל לילה אני חולמת על כל אלו שקרובים כל כך לליבי; בכל לילה אני חולמת על בעלי ועל הוריי⁹¹ ורואה אותם לנגד עיניי. בבוקר אני אסירת תודה שהייתי במחיצתם. אני חותמת היום שוב עם המחשבה שהמפגש עימם התקרב ביום נוסף.

13 במארס 1943

כשהלב כבד, אז את לי, אהובתי, מפלטי. היום אני מרגישה את הבדידות במיוחד, כפי שקורה לי בעוצמה בדרך כלל בשבתות; כה לבדי, כה מופרדת מכל ילדיי, אני יושבת בחדרוני. אילו לא הייתה באה אליי העלמה סטופלס הנאמנה והחביבה לחצי שעה, הייתי בודדה לגמרי.

ממרטין קיבלתי היום רק מספר שורות קצרות, ואני בוערת מציפייה לביקור ולשיחה עימו – אחרי כמעט חצי שנה שלא התראינו. ולחשוב שהוא נמצא במרחק של אך שעה אחת מכאן. ילדתי ודאי הייתה מוצאת דרך לבקרני במהרה. מה היה אבא'לה אומר לו ראה אותי כאן עזובה כל כך? כמה טוב היה לי לו יכולתי להיות עם דודה רוזה. איני שומעת ממנה דבר, ומי יודע כמה זמן יחלוף עוד עד תום המלחמה. אילו רק הייתי יודעת שתהיה לי הזדמנות נוספת לראות את כולכם. מדי ערב מפציצים את גרמניה מטוסים אמריקניים ואנגליים; מתים אין ספור, בניינים וכיו"ב נהרסים; זה מזעזע, ואין לזה סוף. מתי כבר ירחם עלינו השם האהוב. איני יודעת כמה זמן אשאר כאן עוד, ואז, לאן אני בכלל שייכת?

21 במארס

ביום 10 במארס נולדה לזוג וייסברג תינוקת.⁹² היום פורים. אמש קראתי את המגילה מתוך התנ"ך, זה כל מה שהיה לי מפורים. לעומת זאת הרהרתי הרבה על נעוריי. בעבורנו הילדים זה היה החג היפה ביותר, ביחוד משום שהתקיים בסמיכות ליום הולדתו של אבא. כמה נשנושים

91 אברהם אדולף ודורותיאה פינצ'ובר.
92 היא רבקה, כיום רבקה כהנא.

היו שם. עד היום פי מתמלא ריר כאשר אני חושבת על כל הממתקים. ילדתי, לפני שמונה ימים, ביום 14 במארס, קיבלתי ממך שני מכתבים באמצעות הצלב האדום. זה שימוח אותי.

ממכתבם של הילדים⁹³ מאתמול ראיתי שבכל זאת לא קל להם כל כך בברנפלד; הם חיים בצריף ובראמ'לה מתקשה להסתגל. ודאי קשה שם מאוד לאלזה, בייחוד שהיא ללא כל עזרה. טוב שמזג האוויר יפה כל כך ושהילד יכול לשחק בחוץ. רודי הקטן ישן עם שמונה בחורים, הוא ודאי אוהב זאת.

24 במארס

מחר יום הולדתו של אבא'לה. יש לי תחושה כאילו יבוא אליי מרטין ביום הזה, כלומר, אם יקבל אישור נסיעה ואם לא ייתקל במכשולים בשל הטלאי הצהוב, שאותו מחויב לשאת כל יהודי. מזג האוויר נפלא כל כך שבכוונתי ללכת לשכב קצת במרפסת הנהדרת, היחידה שיפה כאן.

31 במארס 1943

ילדתי האהובה!

בעיתון של היום התפרסם מאמר שלפיו כל היהודים מחלדרלנד (Gelderland) – לשם שייכת גם אני – חייבים לעזוב את הארץ עד יום 10 באפריל ולעבור למחנה בפוחט (Vught). אם גם עליי לעזוב, אזי מועטים מאוד הסיכויים שנתראה שוב, שכן שם, בלי אפשרויות שינה ראויות ועם האוכל המועט, מעטים הם אלה בגילי ששורדים. אבל איני רוצה להתייאש, אולי עוד תגיע בעבורי עזרה ברגע האחרון. מרטין עדיין לא הגיע לכאן, ואיני יכולה להבין מדוע, שכן אפשר לקבל אישור נסיעה לביקור אם.

ילדתי האהובה מכל, ביום רביעי עליי לנסוע למחנה. מאחר שהחולים נוסעים לשם במכונית, לא יהיה זה מאמץ רב כל כך.

אני מקבלת את זה בשקט ואומרת לעצמי שמה שקורה לכולם, חייב לקרות גם לי. אם ייתן השם ואני אחזור, אזי נוכל להתראות שוב, ואם לאו,

אזי אתאחד עם אבא'לה, ואני מבקשת רק שזה לא יכאב לכם יתר על המידה. היו לי תקופות יפות כל כך. הייתי מאושרת עימכם עד מאוד, ילדיי האהובים, ובסופו של דבר הרי צריך למות.

לצערי מרטין לא קיבל אישור נסיעה ועל כן לא יוכל לבקרני עוד. טוב יותר כך, זה רק היה מרגש אותי. הוא בטוח דואג לי, ואני מצרה על כך. הוא ואלזה תמיד היו טובים אליי, והילדים היקרים היו שמחת ליבי. מרטין התאמץ מאוד להביאני לברנפלד, אבל לא מקבלים שם נתינים גרמנים.

טוב, אולי תגמור המלחמה בקרוב ואני אצליח לשרוד ממנה.

אלף נשיקות

לכולכם,

אהובים שלי!

מצבת זיכרון לסבא ולסבתא בחזית הקבר של בנם אליעזר בהר המנוחות בירושלים

גליה מסבתא ברטה (בטי) ליו סטופלס בתאריך 6.4.1943

יו סטופלס

אהובה שלי !

זמן קצר לפני יציאתי, אני רק רוצה להגיד לך שעשית לי כל כך הרבה (בלי שיעור) חסד ואני אזכור אותך בהכרת תודה עד נשימתי האחרונה. יהי רצון שהקב"ה יקח אותך תחת חסותו תמיד.

המשאלה של הלב
לך
זודה בטי

Meine Geliebte!

Kurz vor meiner Abfahrt möchte ich Ihnen nur sagen, dass Sie mir so unendlich viel Liebes geten haben und dass ich bis zum letzten Atemzug in Dankbarkeit Ihnen gedenken werde.

Möge G'tt Sie stets in Seinen Schutz nehmen.

Das wünschte von Herzen
Ihre
Tante Betty

No. 29104
te zenden aan het **CORRESPONDENTIE-
BUREAU** van het Nederlandsche Roode Kruis, Carel van Bylandt-
laan 10, Den Haag.

Het Nederlandsche Roode Kruis

→ Formulier, na invulling, in te zenden aan het **CORRESPONDENTIE-
BUREAU** van het Nederlandsche Roode Kruis, Carel van Bylandt-
laan 10, Den Haag.

VERZOEK
van het Deutsche Roode Kruis aan het
het Roode Kruis te Genève om inlichtingen.

VERZOEK
door tussenkomst van het Deutsche Roode Kruis aan het
Internationale Comité van het Roode Kruis te Genève
om inlichtingen.

ANTRAG
Rote Kreuz an das Internationale Komitee
in Genf auf Nachrichtenvermittlung.

ANTRAG
durch das Deutsche Rote Kreuz
an das Internationale Komitee
vom Roten Kreuz in Genf auf
Nachrichtenvermittlung

naam, voornaam en adres
(Name, Taufname und Adresse)
Barake 81 b.

zender *A. David*
zender (naam, voornaam en adres)
(Name, Taufname und Adresse)

Verzoekt aan
Bijzet aan *Hlar Pines*

Geneve zendingen

naam, voornaam en adres
(Name, Taufname und Adresse)

PALESTINE
PASSIR BY
DEPORT

No. 182912
23 SEP. 1942

Het Nederlandsche Roode Kruis

Het Nederlandsche Roode Kruis
No. 16517
11 FEB 1942

COMITE - COMITE
als aan het
inlichtingen.
ale Komitee
ermittlung.

2. Geadresseerde
Empfänger

GENEVE

(ten hoogste 25 woorden
lyke en familieaangele-
Höchstzahl 25 Wörter
Familienangelegenheiten be-
...

→ Formulier, na invulling, in te zenden aan het **CORRESPONDENTIE-
BUREAU** van het Nederlandsche Roode Kruis, Carel van Bylandt-
straat 10, Den Haag, Tel. 770517.

door tussenkomst van het **CORRESPONDENTIE-
BUREAU** van het Nederlandsche Roode Kruis, Carel van Bylandt-
straat 10, Den Haag, Tel. 770517.

VERZOEK
durch das Deutsche Rote Kreuz an das Internationale Komitee
vom Roten Kreuz in Genf auf Nachrichtenvermittlung.

ANTRAG
Rote Kreuz an das Internationale Komitee
in Genf auf Nachrichtenvermittlung.

1. Afzender
Afsender *Barake 81 b.*
(naam, voornaam en adres)
(Name, Taufname und Adresse)

st aan
stet an

2. Geadresseerde
Empfänger *Barake 81 b.*
(naam, voornaam en adres)
(Name, Taufname und Adresse)

David
naam en adres)
aufname und Adresse)

Verzoekt aan
Bijzet aan *Hlar Pines*
(naam, voornaam en adres)
(Name, Taufname und Adresse)

het volgende mede
folgendes zu ül
folgendes zu ül
persoon-
beden betreffende)
persönliche und

3. Geadresseerde antwoordt aan
Empfänger antwortet umseits

Behaltet
Ich und
gesind.

מכתבים מסבא אברהם ומסבתא ברטה (בטי) לבנם ארנסט (אליעזר),
שנכתבו על גבי טופסי היצלב האדום ונשלחו באמצעותו בשנים 1943-1940

מכתב ששלחה העלמה יו סטופלס לפרידה פלק, בתה של סבתא בטי בתאריך 16 באפריל 1943, כאשר הסבתא כבר שהתה במחנה הריכוז וסטרבורק. המכתב הגיע לתעודתו בשנת 1949.¹

ארנהם, 16 באפריל 1943

פרידל היקרה מכל,

האם מותר לי לקרוא לך כך? הקשר הארוך עם אמך האהובה והשיחות המרובות שהיו לנו על פלשתינה גרמו שאכיר גם אותך. הבטחתי לאמך לכתוב ולשלוח את היומן שלה אליך מיד כשהמלחמה תסתיים והדרכים לא יהיו חסומות. קודם כל צריכה אני להציג את עצמי בפנייך. שמי הוא יו סטופלס, נולדתי ב-29 ביוני 1902, גרתי ברחוב Van Eckstraat 56, בעיר ארנהם (במחוז חלדרלנד, הולנד). זה עשרים וארבע שנים אני מועסקת במכון לחינוך טכני, היום אני מנהלת מחלקה בארבע-עשרה השנים האחרונות. אני שמחה להשתייך לנוצרים הצעירים. משפחת אולמן, שאצלה הוריך גרו בארנהם במשך זמן רב, ואמך בשנה וחצי האחרונות² היו חבריי ושכניי שם. בשל נסיבות אלו שוחחתי עם אמך לעתים קרובות.

ב 17 בנובמבר 1942 הובאה אמך ל Diakonessenanstalt³, משום שהייתה חולה. ביום שלאחריו נשלחה כל משפחת אולמן באחד המשלוחים אל אחד המחנות שנועדו ליהודים במחוז דרנטה,⁴ ומשם הם הוסעו הלאה לפולין.⁵ לאמך האהובה היה זה מכאיב שחבריה הטובים נעלמו, כולם נעלמו. באותו יום בערב ביקרתי אותה וניסיתי לנחמה על גודל כאבה. אז הבטחתי לה לבקר אותה תמיד, כל עוד תהיה במוסד הדיאקונסן.

ואכן כך עשיתי במשך כל היותה כאן. אמך הייתה במכון ההוא עד 7 באפריל 1943. אז הובלה לבסוף גם היא עם שאר המטופלים היהודים אל מחנה וסטרבורק במחוז דרנטה.

1 המכתב צורף ליומנה של סבתא שהועבר לפרידה פלק על-ידי הכותבת באמצעות משפחת וייסברג, שעלו אז לארץ, ראו לעיל, עמ' 17,
2 כאן הכותבת לא דייקה. ההורים גרו ביחד בבית משפחת אולמן בעיר סכנינגן. אולם בעיר ארנהם הסבתא התגוררה לבדה בבית משפחת אולמן, ראו: לעיל, עמ' 38, הערה 46, 57.
3 זהו מוסד רפואי פרוטסטנטי, שהיה קיים באותה עת במקומות שונים בהולנד (להלן: מוסד דיאקונסן).
4 הכוונה למחנה וסטרבורק, ראו להלן.
5 משפחת אולמן גורשה לטרזיינשטאדט, ומשם גורשו בני המשפחה לאושוויץ, אדון אולמן היחיד ששרד, ראו לעיל, עמ' 24, הערה 6.

על אף המאורעות הטראגיים האלה שקרו לנו וכל המאורעות המכאיבים שעברנו יום יום, הייתה השהות במוסד הדיאקונסן תקופה יפה ושקטה. גופנית היא חזרה שם לכוחותיה, וגם נפשית זה היטיב עמה. רק פעם אחת מצאתי אותה עצובה ועצבנית. אז לא היה לה יום טוב. מחשבותיה היו כמעט תמיד על ילדיה ובעיקר עליך, פרידל האהובה. יחד, בניחותא, יכולנו להתבונן בתמונות ולפטפט עליהן. היה זה רצונה הפנימי והאחרון שהאל ישמור לה על ילדיה ויעניק לה את האפשרות לנסוע לפלשתינה. התנהגותה הייתה תמיד מכובדת ומלאה מסירות. במיוחד בחודש האחרון במוסד הדיאקונסן היא הייתה שקטה מאוד ולא גילתה כל עניין בעניינים הגשמיים. לעתים קרובות סיפרה לי שכל ערב היא חולמת על אביך האהוב וחשה בעצמה את קרבתו. הנצח היה לה מוחשי מאוד. היינו יכולות לדבר על זה בשקט. לשתינו הייתה זו תקופה יפה מאוד. אהבתי אותה כפי שאדם אוהב את אמו, ובכל יום הייתי אסירת תודה על כך שהייתי בשבילה בעלת משמעות. החיבה הזאת הייתה הדדית. לא יכולנו להיות זו בלי זו. ובכל זאת, היה זה רצון האל שניפרד. היה זה קשה וכמעט בלתי נסבל. האמא התנהגה עד הסוף באומץ רב, דוגמה לכולנו.

משימתי לפתע נפסקה. היה זה שקט ומוזר בשבילי. מובן שיכולתי עוד לכתוב לה ולשלוח לה חבילות. כמה זמן עוד?

האל בשמים יודע זאת ולו אנחנו צריכים להיכנע. דרכו אינה מובנת לנו. אבל הוא יודע מה מועיל לבניו. גם בסבל הזה צריכים הינו להיכנע לו.

בנסיבות אלו היה זה לאמך עצוב מאוד, שאחייך מרטין לא יכול לבקרה (הנסיעה הייתה למעשה אסורה על היהודים) והגרוע ביותר היה שהגיעה אליה הידיעה שהוא והמשפחה, נשלחו למחנה ברנפלד, במחוז חלדרלנד) ביום 1 במארס 1943. עכשיו היה זה בלתי אפשרי לחלוטין שהוא יוכל לבקר את אמו שוב. באותם הימים התאמצתי מאוד למען זה, אבל זה לא הצליח. אבל קיבלתי מאחייך" הזמנה להגיע לברנפלד, דבר שיכולתי לעשותו בשבת שאחריה באפריל. האמא שמחה מאוד על שהסכמתי לנסוע, וכשסיפרתי לה ביום ראשון על ילדיה ונכדיה האהובים הדבר החיה אותה. הייתה זו שמחה גדולה שיכולתי לשמח אותה. זו הייתה הפעם האחרונה שיכולתי להיות עם אמך. ועכשיו היא חסרה לי בכל יום. מחשבותיי ותפילותיי סובבות תמיד עליה. ייתן האל שאראה אותה שוב, וששוב יבוא בקרוב הזמן שהשקט והשלום ישכנו בין העמים. פרידל האהובה, הרגשתי חובה לכתוב לך זאת, ואני מקווה מקרב הלב לקבל ממך ידיעות. האל יברך אותך ואת משפחתך. דרישות שלום רבות ולבביות, נשיקות שלך.

A R N H E M , den 16. April 1943.

Liebste Friedel,

Darf ich Sie so nennen ? Der lange Umgang mit Ihrer lieben Mutter und die zahlreichen Gespräche, welche wir über Palestina hatten, haben mich auch mit Ihnen vertraut gemacht.

Ich versprach Ihrer Mutter sofort zu schreiben und ihr Tagebuch Ihnen zu übersenden, sobald der Krieg beendet worden wäre und die Fahrt nicht mehr gesperrt sei.

Ich möchte mich erst bei Ihnen einführen. Mein Name ist Jo Stoffels, geboren am 29. Juni 1902, wohnhaft Van Ecksgraat 56, Arnhem (Gelderland, Holland). Seit 24 Jahren bin ich bei einer technischen Unterrichtsanstalt beschäftigt, wovon die letzten 14 Jahre als Chef einer Abteilung. Ich freue mich eine Jünger Christi zu sein.

Die Familie Uhlmann, bei der Ihre Eltern lang und Ihre Mutter die letzten anderhalb Jahre in Arnhem wohnten, waren meine Freunde, meine Nachbarn drüben. Auf diese Weise sprach ich öfters mit deiner Mutter.

Am 17. November 1942 wurde Ihre Mutter nach der Diakonessenanstalt transportiert, weil sie erkrankt war. Am folgenden Tag fand das Transport der ganzen Familie Uhlmann nach einem für Juden bestimmten Lager in der Provinz Drente statt, woraus sie weiter nach Polen befördert wurde. Für Ihre liebe Mutter war dies schmerzvoll : ihre besten Freunde weg, alles weg. Denselben Tag besuchte ich sie am Abend und versuchte sie in ihrem grossen Schmerz zu trösten. Dann versprach ich ihr sie immer zu besuchen, solange sie in der Konessenanstalt sein würde.

Und so habe ich es die ganze Zeit, in der sie hier war, gemacht Ihre Mutter war in dieser Anstalt bis zum 7. April 1943 ; dann wurde schliesslich auch sie mit den anderen jüdischen Patienten nach dem Lager Westerbork in Drente transportiert.

Trotz diesem tragischen Geschehen um uns und den vielen Kümernissen, worin wir jeden Tag lebten, war der Aufenthalt in der Diakonessenanstalt eine schöne, ruhige Zeit. Körperlich kam sie da wieder zu Kräften und auch geistig tat es ihr wohl. Ein einziges Mal fand ich sie traurig und nervös ; dann hatte sie keinen guten Tag gehabt. Ihre Gedanken waren fast immer bei ihren Kindern und meistens bei Ihnen, liebe Friedel. Wir konnten gemütlich zusammen, die Photos betrachten und darüber plaudern. Es war ihr inniger und letzter Wunsch, dass Gott sie ihren Kindern erhalten möchte und ihr die Möglichkeit schenken nach Palestina zu reisen. Ihr Benehmen war immer würdig und voll Hingebung. Namentlich den letzten Monat in der Diakonessenanstalt war sie sehr ruhig und hatte sie kein Interesse mehr an den irdischen Sachen. Sie erzählte mir oft jede Nacht zu träumen von Ihrem lieben Vater und seine Nähe stark zu spüren. Die Ewigkeit war ihr sehr nah. Wir konnten ruhig mit einander darüber sprechen. Sowohl für sie als für mich war es eine sehr schöne Zeit. Ich liebe sie wie eine eigne Mutter und war jeden Tag dankbar etwas für sie zu sein. Diese Zuneigung war beiderseitig. Wir konnten einander nicht entbehren. Und doch war Gottes Wille, dass wir scheiden müssten. Dies war schwer und fast nicht zu ertragen. Die Mutter hat sich bis zum Letzten sehr tüchtig benommen, ein Vorbild für uns Alle.

Meine Aufgabe hat plötzlich aufgehört, es wird still und öde um mich. Selbstverständlich kann ich ihr schreiben und Paketchen schicken. Wie lange noch ??

Gott im Himmel weiss es und Ihm müssen wir es übergeben. Sein Weg ist unergründlich für uns. Er aber weiss was seinen Kindern heilsam ist ; auch diesen Schmerz müssen wir Ihm übergeben.

Es war für Ihre Mutter in diesen Umständen sehr verdräesslich, dass Ihr Bruder Martin sie nicht besuchen durfte (es war nämlich Juden verboten auf Reisen zu gehen). Und am schlimmsten war 's wohl, als die Nachricht eintraf, dass er und die Familie am 1. März 1943 nach einem Lager in Barneveld (Gelderland) befördert wurden. Nun war es ganz ausgeschlossen, dass er seine Mutter noch einmal besuchen durfte. In jenen Tagen habe ich mich wohl dafür bemüht, es gelang aber nicht. Wohl empfing ich von Ihrem Bruder eine Einladung nach Barneveld zu kommen, was ich am nächsten Samstag im April machen konnte. Die Mutter war sehr froh, dass ich bereit war diese Reise zu machen und sie lebte gänzlich auf, als ich ihr am Sonntag erzählte von ihren lieben Kinder und Enkeln. Mir was es doch so grosse Freude sie froh zu sehen. Dies war das Letzte, was im Beisein von Ihrer Mutter mir möglich war.

Und jetzt entbehre ich sie jeden Tag. Meine Gedanken und Gebete sind immer bei ihr. Gott gebe, dass ich sie noch einmal wiedersehen dürfe. Und dass bald die Zeit wieder da sei, die Ruhe und Frieden für alle Völker geben wird.

Liebe Friedel. Ich fühlte es als eine Aufgabe Ihnen dieses zu schreiben und hoffe recht herzlich seinerzeit einmal Nachricht von Ihnen bekommen zu dürfen. Gott segne Sie und Ihre Familie.

~~Viele herzlichen Grüsse und einen Kuss von Ihrer~~

מפתחות - אישים ומקומות

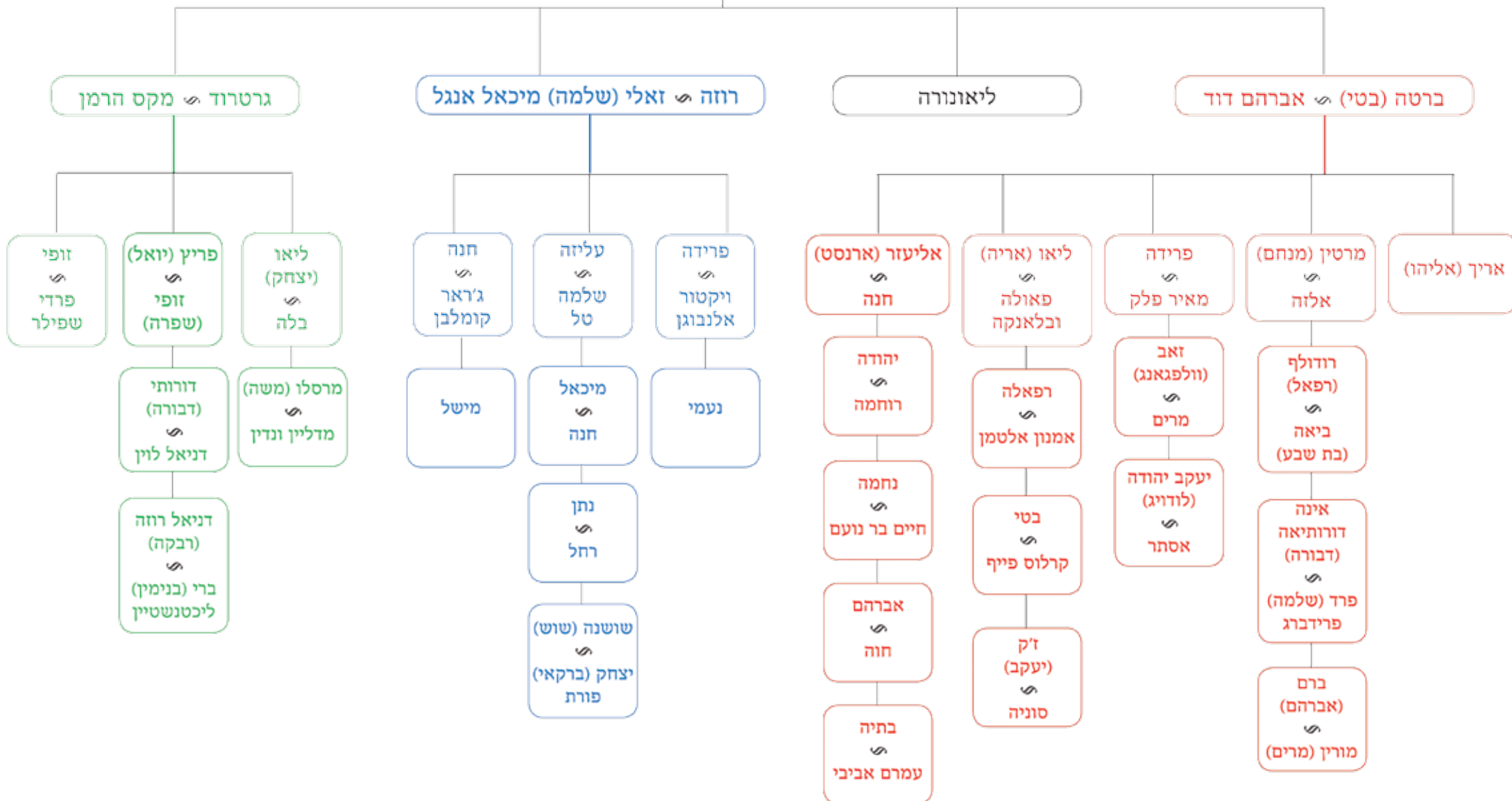
בורדו (Bordeaux) 42	אביבי, בתיה (לבית דוד) 15
בינאש, פריץ 51, 52	אדלר (משפחה) 29, 34
בירנבאום (אדון) 31	אוטרקט (Utrecht) 93
בית הכרם 11, 17	אולמן (משפחה), ראו: אולמן, אלפונס)
ברוידא, נחמה (לבית דוד) 15, 33, 36	אולמן, אלפונס 24, 25, 34, 28, 38, 41,
ברוס, רפאלה (לבית דוד) 6, 14, 54	72, 57, 49, 47
ברית המועצות 35, 36	אוסטריה 13, 15, 20, 43
ברלין (Berlin) 9, 10, 11, 12, 14, 15, 26	אופרכט, אוטו 62
63, 62, 57, 54, 43, 42, 40, 38, 34, 29, 28	אופרכט, ארנה 62
ברנפלד (Barneveld) 13, 63, 64, 73	אורוגוואי 5, 14
ברסלאו (Breslau) 13, 14, 23, 31, 36, 61	אושויץ 10, 26, 34, 54, 72
גאורג 62	אזולאי (תכלת), אתי 6
גוסטל (גברת) 54, 55, 62	איטליה 14
גזל (גברת) 36, 61	אלכסנדר (גברת) 50
גיסן (Giessen) 15	אלנבוגן, ויקטור 10, 57
גנואה (Genova) 14	אלנבוגן, פרידה (לבית אנגל) 10, 57
גרטל (גברת) 36	אלפן (Alphen) 24
גרינגסהוף (Geringshof) 15	אמאוס (אדון) 58
דוד, אברהם 6, 15	אמריקה, ראו: לפי ארצות הברית
דוד, אלזה (לבית פויכטוואנגר) 12, 23, 24,	אמשטרדם 12, 17, 30, 34, 45, 55
27, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 50, 65, 66, 33	אנגל, רוזה (לבית פינצ'ובר) 10, 26, 31, 32,
דוד, אריה ליב (לויץ) 10	64, 63, 58, 57, 56, 54, 47, 42, 36
דוד, אריץ (אליהו) 12, 23, 29, 32, 34, 37,	אנגל, שלמה (זאלי) מיכאל 10, 54, 56,
59, 58, 54, 49	63, 58, 57
דוד, ארנסט (אליעזר) 6, 14, 15, 18, 33,	אנגליה 11, 63
70, 69, 62, 59, 56, 55, 54, 48, 47, 37, 36	אפלדורן (Apeldoorn) 51
דוד, בלנקה 14	ארנהם (Arnhem) 6, 11, 17, 19, 38, 41,
דוד, ברם (אברהם) 12, 27, 33, 42, 45, 65	72, 61, 59
דוד, ז'ק (יעקב) 14	ארנולה (כנוי לסבא אברהם) 43
דוד, חנה (לבית הירשפלד) 15, 16, 18, 33,	ארץ ישראל 54
62, 59, 57, 56, 54, 40, 36, 34	ארצות הברית 14, 38
דוד, יהודה 6, 15	באומגרדט (אדון) 62
דוד, ליאו (אריה) 14, 27, 30, 35, 38, 40,	בוסום (Bossum) 30, 34, 41, 49
59, 55, 54, 49, 48, 46, 42	בורגלנד (Burgenland) 13

- וסטרבורק (Westerbork) 11, 17, 61, 72, 63
 ורשנר, וואלי 28
 זאבג'ה (Zabrze) 9
 זוולה (Zwolle) 38
 חדרה 15
 חלדרלנד (Gelderland) 65, 72, 73
 טל, עליזה (לביית אנגל) 11, 57
 טל, שוש 6
 טל, שלמה 11, 57
 טרבלינקא 43
 טרזינשטאדט (Theresienstadt) 10, 13, 72, 63, 57, 54
 יהושע (משפחה) 23, 24, 30, 34
 יהושע, קארין 37
 ירושלים 13, 16, 17
 כהן, רוזה 26
 כהנא, רבקה (לביית וייסברג) 6, 17, 59, 64
 כפר אברהם 15
 כפר עברי 13
 כפר פינס 15, 18, 23, 34
 כרכור 12, 15, 18
 לאוטנבורג (Lautenburg) 10
 לבנברג, מאיר 6
 לה-ספציה (La Spezia) 14
 לובלין (Lublin) 12
 לודג' (Lodz) 28
 לונדון (London) 28
 ליידן (Leiden) 12, 19, 24, 27, 42, 44, 63, 56, 52
 לייסנר, אלו 26, 30, 34, 41, 49
 לייסנר, רות 26, 27, 30, 34, 38, 41, 49
 לייפציג (Leipzig) 6, 12
 ליכטנשטיין, דניאל רוזה (לביית הרמן) 6
 לנדסברגר (אדון) 44
 לראר, חיים 6
 מולמה (גברת) 30, 39, 40, 41, 45, 51, 62, 60, 58
 דוד, מרטין (מנחם) 5, 12, 18, 19, 23, 24, 30, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 48, 47, 45, 43, 42, 60, 59, 58, 55, 54, 51, 48, 73, 66, 65, 64, 63, 61
 דוד, פאולה (רחל, לביית דניאל) 14, 27, 30, 59, 55, 54, 49, 48, 46, 42, 40, 38
 דוד, רודולף (רפאל) 6, 12, 18, 27, 31, 37, 65, 50, 45
 דוטינכם (Doetinchem) 11, 14, 24, 54
 דיסלדורף (Düsseldorf) 14
 דיקספרלו (Dinxperlo) 34
 דרום אמריקה 49
 דרנטה (Drente) 56, 57, 72
 האג (Den Haag) 10, 24
 הולנדר, גרטה 54
 הופמן, יעקב 14
 היטלר אדולף 12, 15
 היינברג (אדון) 51
 הינדנבורג (Hindenburg) 9
 הירשפלד, אדל (לביית שוואב) 34
 הירשפלד, יהודה ליב 15
 הנס (אדון) 62
 הרמן, גרטרוד (לביית פינצ'ובר) 10, 11
 הרמן, זופי 11
 הרמן, ליאו 11
 הרמן, מקס 10
 הרמן, מורסלו 6
 הרמן, פריץ 10
 הרץ (אדון) 51
 וולפזון (משפחה) 39
 וולפסברג, סוניה 49
 וייסברג, אלזה 6, 17, 50, 58, 59, 61, 72, 64, 63
 וייסברג, משפחה, ראו: וייסברג, פנחס, וייסברג, אלזה
 וייסברג, פנחס (בנו) 6, 17, 41, 50, 58, 72, 64, 61
 וייקסלבאום (משפחה) 46, 48, 50, 58, 61, 60

- מונטבידאו (Montevideo) 14, 27, 32, 48
 מיטוויך (משפחה) 45, 30
 מילר, הלה 6
 מיניץ, רוזה 31
 מנדלסון, משה 43
 מקלר, יהודית (לבית וייסברג) 6
 מרקוס (גברת) 49
 נאגר, פאני 39
 נארדן (Naarden) 38
 נהלאאנס, אדל 34
 נהלאאנס, ארתור 24
 נהלאאנס, גרטרווד (טרודה, לבית הירשפלד) 36, 34
 נהלאאנס, יודיס (יהודית) 34
 נוה יעקב 13
 ניו יורק 6, 10, 11
 סוביבור (Sobibor) 5, 11
 סולד, הנרייאטה 15
 סופי 44
 סטופלס, יו 17, 61, 62, 64, 68, 72, 73
 סיקסון, יהודית 28
 סכבינגן (Scheveningen) 6, 10, 19, 24, 30, 34, 37, 38, 72
 סלומון, פליקס (בנימין יהושע) 28
 פאביש (גברת) 51, 57
 פוזן (Posnan, Posen) 9, 10, 12, 28, 48
 פוחט (Vught) 65
 פויכטוואנגר, בבט 39, 43, 44
 פיף, בטי (לבית דוד) 14
 פולדא (Fulda) 15
 פולין 5, 12, 19, 43, 44, 45, 47, 54, 56, 58, 59, 61, 62, 63, 72
 פינצ'ובר, אברהם אדולף 9, 61, 64
 פינצ'ובר, דורותיאה (לבית אופרכט) 9, 29, 62, 64
 פינצ'ובר, ליאונורה 10
 פלאטו (גברת) 26
 פלסטינה 5, 14, 27, 28, 31, 35, 73
 פלק, וולפגאנג (זאב) 6, 13, 18, 31, 35, 36, 49, 50, 51
 פלק, לודויג (יעקב יהודה, לויץ), 13, 18, 31, 35, 49, 50, 56
 פלק, מאיר 13, 18, 31, 37, 39, 44, 51
 פלק, מרים (לבית שטראוס) 6
 פלק, פרידה (לבית דוד) 5, 13, 17, 31, 36, 39, 72, 73
 פרדס חנה 12
 פרידברג, אינה דורותיאה (דבורה, לבית דוד) 12, 18, 27, 29, 37, 39, 45, 50, 56
 פריניץ, בלה (לבית שוואב) 34
 פריניץ, מוריץ 34
 פריניץ, מוקס 32, 34, 37
 פריס (Paris) 6, 10
 פרנקפורט ע"נ מיין (Frankfurt a Main) 14, 26, 34, 44
 פתח תקוה 15
 צ'כיה 13
 צרפת 42
 קומלבן חנה (האני, לבית אנגל) 10, 26
 קומלבן, ג'יר 10
 קלאשטדט (גברת) 30, 38, 63
 רודגס (Rodgess) 15
 רוט, אברהם 13
 רוטשילד, גינה 32, 34, 37
 רוסיה, ראו: ברית המועצות
 רעננה 10
 שנלר, גרטרווד (טובה) 61
 שנלר, קורט (ישעיהו) 61
 שפירא, ברנד 43
 שפירא, טקלה 43
 תל-אביב 13, 15

אילן יוחסין למשפחת פינצ'ובר-אופרכט

אברהם אדולף פינצ'ובר ∞ דורותיאה (לבית אופרכט)

Bettys Tagebuch

Januar 1941 – März 1943

ISBN 978-965-572-539-1

9 789655 725391

Betty Davids Tagebuch

Im Schatten des Holocaust der holländischen Juden

14. Januar 1941 – 31. März 1943

Herausgegeben von ihren Enkelkindern Abraham und Jehuda David

Jerusalem 2018

Designed by Youval Tal Ltd.

Vorwort

Mehr als zweiundsiebzig Jahre sind seit Ende des Holocaust der europäischen Juden vergangen, der während des Zweiten Weltkriegs in den Jahren 1939–1945 stattfand.

Dieses Jahr erhielten wir das Tagebuch von Betty David, unserer Großmutter Berta (Betty), die im Vernichtungslager Sobibor in Polen ihren Tod fand, Gott möge ihr Blut rächen.

Großmutter Betty war mit unserem Großvater Abraham David verheiratet, und für dreiundvierzig Jahre lebten sie in Deutschland in Liebe und Glück. Sie zogen vier Söhne und eine Tochter auf. Als der Krieg Anfang September 1939 ausbrach, folgten sie ihrem Sohn Martin, der bereits 1933 nach den Niederlanden emigriert war, nach. Als sich die Verfolgung der Juden in Deutschland verschärfte und ehe die katastrophalen Tage ihren Höhepunkt erreichten, verließen zwei ihrer Söhne und die Tochter Deutschland und emigrierten nach Eretz Israel (Palästina). Ein weiterer Sohn ließ sich in Uruguay nieder.

Im Sommer 1940 starb Großvater Abraham plötzlich, und Betty blieb eine einsame Witwe in den Niederlanden zu einer Zeit, in der die Juden auch dort schon verfolgt wurden. In ihrer Einsamkeit begann sie das Tagebuch zu führen, das als Briefe an ihre Tochter Frieda Falk verfasst ist. Es ist ein Tagebuch, das sowohl ihr persönliches als auch ihrer Familiengeschehen beinhaltet; eine Art Chronik dessen, was ihr und ihresgleichen in diesen schrecklichen Tagen geschah. Betty führte das Tagebuch in einem Buchhaltungsheft von Mitte Januar 1941 bis Ende März 1943, wenige Tage vor ihrer Deportation in die Konzentrationslager in den Niederlanden. Sie wurde am 23. Juli 1943 in den Tod geschickt.

Wir, ihre Enkel in Israel, fanden, dass das Tagebuch eine Fundgrube ist – es enthält wertvolle Informationen, darunter Beschreibungen der Atmosphäre, die in Europa und besonders in den Niederlanden herrschte, sowie sehr bewegende Beschreibungen der Familie und der vielen Freunde, die sie umgaben.

Wir sahen es daher als unsere Pflicht an, das Tagebuch zu veröffentlichen. Es dient als wichtiges Zeugnis und kann den vielen Nachkommen behilflich sein, über diese Epoche Näheres zu erfahren. Wir haben uns bemüht, Zeugnissen über die vielen Verwandten und

Freunde, die Großmutter Betty in ihrem Tagebuch erwähnt, ausfindig zu machen und hoffen, mit dieser Publikation ihrem Andenken beizutragen.

Verwandte und Freunde halfen uns, das Tagebuch auf Hebräisch und in der Originalsprache Deutsch zu veröffentlichen, und wir möchten ihnen unseren Dank aussprechen: Frau Hella Müller aus Leipzig, Deutschland, die den deutschen Text entzifferte und tippte; Frau Maya Popper, die das Tagebuch aus dem Deutschen ins Hebräische übersetzte und den hebräischen Text redigierte.

Unser besonderer Dank gilt Familienmitgliedern, die Informationen über ihre Bekannten und Verwandten zur Verfügung stellten: Der Enkel Dr. Raphael David, die Enkelin Frau Raffaella Bruce (geb. David), die Witwe des Enkels Prof. Zeev Falk Frau Miriam Falk, Frau Shosh Tal, Herrn Marcello Hermann aus Paris und Frau Danielle Rosa Lichtenstein aus New York.

Ebenso danken wir herzlich Herrn Hein Willem Leeraar aus den Niederlanden, der uns viele seiner Kenntnisse über die Wohnstädte unserer Großmutter, Scheveningen und Arenhem, mitteilte; die Geschwister Frau Rivka Kahana und Frau Yehudit Meckler, die uns über ihre Eltern Pinchas (Beno) und Else Weissberg, die zu Bettys engsten Freunden gehörten, informierten; Frau Ety Azulay (Tchelet), die den Familienstammbaum entwarf; Prof. Meir Levenberg aus Efrat, der die Briefe, die Betty mittels des Roten Kreuzes an ihren Sohn Eliezer (Ernst) geschickt hat, übersetzte.

Besonderer Tribut gilt Frau Aviva Kahana und ihren Mitarbeitern für die Vorbereitung des Buches zum Druck.

Abraham und Jehuda David

März 2018

Bertha (Betty) David

Abraham David

Anhang zum Tagebuch

Im Großen und Ganzen ist die Orthographie der Verfasserin sehr gut, aber mittlerweile hat es mehrere Veränderungen in unserer Rechtschreibung gegeben.

Das betrifft zuerst die s-Laute:

Heute schreibt man ss nach kurzem Vokal und ß nach langem Vokal. Ich habe an der Schreibung im Tagebuch nichts geändert, weil der Text in seiner Orthographie völlig verständlich ist, obwohl die Verf. auch nicht den damals gültigen Regeln folgt.

Das Datum wird im Deutschen mit Punkt für die Ordnungszahl geschrieben, was die Verf. meist unterließ. Ich habe das in [ ] ergänzt. Manchmal steht Ite etc., das blieb selbstverständlich erhalten.

Alle Einzelne schreibt man klein, aber ich habe die Schreibweise der Verf. beibehalten, um die Authentizität zu bewahren, es gibt keinen Bedeutungsverlust durch die veränderte Schreibung.

Früher war es im privaten Schriftverkehr möglich, mm mit m und einem Querstrich darüber zu schreiben. Ich wusste nicht, wie ich das mit meinem Computer nachvollziehen kann und habe deshalb z.B. „kom[m]en“ geschrieben.

Es gibt einige Abkürzungen, die immer wiederkehren, die ich in [ ] ausgeschrieben habe, damit sie für Nicht-Deutsche leichter lesbar sind:

u. = und

gel. = geliebt in allen grammatischen Deklinationsformen

lb. = lieb, ebenfalls in allen grammatischen Deklinationsformen

G'tt = Gott (die andere Schreibweise habe ich noch nie gesehen)

b/ = bei

r. Kr. Brief = Roter-Kreuz-Brief

G.L. = Gott Lob = gottlob

Zu Mut'(e) = zumute

„Gibt“ schreibt man ohne e nach dem i, deshalb habe ich gi(e)bt geschrieben, d.h. ( ) bei Unkorrektheiten der Verf. und [ ] bei Erklärungen und Ergänzungen meinerseits.

Heute hängt man das s beim Genitiv sofort an und nicht Papa's etc. – habe ich aber stehen lassen, da ohne Bedeutung für den Sinn.

Ebenso die altertümlichen Formen des Präteritum, wie z. B. Ihr wisset = ihr wisst bleiben erhalten.

Ebenso etwas ungewöhnlich und mir völlig neu sind folgende Formulierungen: Brief haben / bekommen. Wir würden den Artikel einfügen, anfänglich habe ich das in [ ] getan, dann aber unterlassen – es ist veraständlich; z. B. „Wann werde ich Brief haben?“ oder „Ich hatte Brief.“

Betty Davids Tagebuch

1)

d. 14. Jan. 41

Mein geliebtes Tochterle!

Unser gel.[iebtes] Vatel kann ich gar nicht mehr wiedersehen[,] und ich muss mich damit abfinden. Was das heißt, kann nur der ermessen, der so eng verbunden mit ihm war wie ich[,] und da gibt es nur eins, – Kraft zu suchen und sie zu finden. –

Und weil ich doch Kinder habe, an denen mein Herz so hängt, wird die Kraft allmählich kommen.

2)

Nach Dir, mein gutes Tochterle, ist jetzt mein größtes Verlangen. – Dich, mein Gutes, habe ich die ganze Zeit, seitdem wir uns vor fast zwei Jahren trennten, entbehrt. Wenn ich das Vatel sagte, meinte er: Meinst Du, dass ich es nicht ebenso habe, aber ich sage es nicht andauernd. – Und nun unterdrücke ich so viel. –

Tochtel, wird uns bald die Stunde kom[m]en, wo wir uns sehen werden. Wieviel habe ich zu sagen, wieviel zu fragen.

3)

Wie gern wüsste ich, ob mein armer Erich leiden musste, ob er zuletzt sehr unglücklich war u.[nd] so vieles mehr. Wann ist er eigentlich gestorben? Als ich sein Bild zu Vatels Geburtstag sah, da wusste ich, wie es mit ihm steht. –

Vatel hatte es, um mich nicht leiden zu sehen, erst bei sich behalten, bis ich ihn plötzlich schluchzen hörte, da musste er mir's sagen. Wie hat doch mein gutes Vatel geweint, obgleich er doch wusste, wie krank Erich war. –

4)

So haben wir es zusam[m]en getragen u.[nd] die Liebe von Martin u.[nd] Else und der gel.[iebten] Enkelkinder half über so vieles hinweg. –

Und was dann kam und so schnell, – ich kann es jetzt kaum fassen. Am 22. Aug. war das Schlimmste passiert. Oh hätte ich doch paar Tage früher[,] als Vatel mir sagte, das Herz bliebe so oft aus, bald einen tüchtigen Herzarzt konsultiert. Aber Vatel in seiner Sparsamkeit

5)

hatte die Kosten gescheut[,] und ich war nicht energisch genug. So plage ich mich mit Selbstvorwürfen. – Weißt Du denn, mein gutes Kind, wie plötzlich das kam? Vatel ging am Mittwoch früh zufällig mit unserem guten Bekannten, Herrn Joshua, zum Spezialisten, ging frisch und gut ausgeruht um 8 Uhr vom Hause fort. Um 9 Uhr kam Frau J. zu mir u.[nd] sagte mir, ihr Mann hätte eben angeläutet, dass Vatel zur Untersuchung in's Krankenhaus kam. Es kam mir zwar komisch vor, dass das so schnell gegangen sein soll[,] und ich fuhr sofort ahnungslos hin.

6)

Am Eingang stand H. J. und sagte mir, Vatel hätte, grad als sie aus der Elektr.[ischen = Straßenbahn] stiegen, einen Herzanfall bekom[m]en u.[nd] sei im Arztim[m]er. Wie ich reinkam, sah er zwar blass aus, war aber munter und fragte nur, ob ich nur nicht erschrocken sei. Seine stete Angst und Sorge war ich. –

Als Vatel in's Krankenzim[m]er kam, fuhr ich nach Haus[,] um bissl. Sachen für ihn zu holen[,] und bald kam Martin zu mir, der wieder mit mir hinfuhr. – Vatel war sehr munter, aber da der Arzt sagte, dass Vatel nicht viel sprechen soll, blieben wir nicht lange,

7)

obgleich Vatel, mir die Hand küssend, sagte: ach, bleib' noch ein bissl! – Was würde ich jetzt darum geben, wenn ich noch geblieben wäre; es war das letzte, das wir sprachen. – Den nächsten Morgen war Martin bei ihm, und als ich mittags zur Besuchszeit zu ihm kam, hauchte Vatel den letzten Atem aus. – Was dann kam, kann ich noch nicht fassen; werde ich es jemals überwinden können? – Heute ist der 19. Januar. Bald sind es 5 Monate. – 5 Monate des tiefsten Leids. – Mein Leben ist seitdem eine lange Sehnsucht. 10 Tage nach Vatel's Tod mussten alle ausl.[ändischen] Nichtarier das Seegebiet verlassen. Ich konnte noch keinen klaren Gedanken fassen,

8)

und bin mit Ullmanns, bei denen wir in Scheveningen wohnten[,] mit nach Doetinchem gegangen, leider über 3 Std.[Stunden] von Leiden fort. Das war höchst unbequem, denn das Einzige, was mir nun in Holland geblieben war, waren die Kinder, die mir doch in meinem Schmerz ein bisschen Heilung hätten bieten können[,] und da ich sah, dass die Fahrt Martin viel Geld, Zeit u.[nd] Strapaze kostet, konnte ich den Besuch nur selten haben. –

Und Else war in anderen Umständen! – Ach Tochterle, wie groß war meine Sehnsucht nach Dir. – In D. wohnte ich bei einer besonders liebevollen, gütigen Dame; sie hat mir

9)

viel Liebe gegeben, mich gehegt und gepflegt; ja, mir über die schwerste Zeit im Leben – so weit es möglich war – hinweggeholfen. –

Nach paar Wochen hatten Ullmanns endlich eine Wohnung in Arnheim, einem reizenden Städtchen[,] gefunden u.[nd] da ich endlich meine eigene Wohnung wollte – mein Möbel stand noch in Scheveningen – wollte ich mit u.[nd] hörte zu meiner Überraschung, dass[,] wer er[st] 39 nach Holland kam, den Aufenthalt nicht wechseln dürfe. –

Nach mehreren Gesuchen kam ich am 1. Dez.[ember] hierher. –

10)

Nun bin ich hier. – Meine Augen schmerzen mir vom vielen Weinen; ich nehme mir vor, es nicht zu tun, denn bei allem, was ich tue, habe ich Vatel bei mir[,] und ich weiss, wie es ihm geschmerzt hätte, wenn er mich so traurig gesehen hätte. Wie unendlich hat er mich geliebt u.[nd] wie sehr hing mein Herz an ihm. Wie sehr hatte ich mir immer gewünscht[,] zur selben Stunde mit ihm zu sterben. –

22. Januar.

Heut sind es 5 Monate, dass Vatel nicht mehr ist. –

Martin hat ein Gesuch eingereicht, dass ich auf 2 Tage nach Leiden u.[nd] zur Steinsetzung

11)

nach Wassenaar fahren möchte.

Hoffentlich geht es durch. –

Dann sehe ich die Kinder und die Kleinen w.[ie] G.[ott will] bald. Der kleine Bram ist nun über 4 Wochen alt. Er soll gut gedeihen und nimmt schön zu. – Heute waren paar Damen aus dem Altersheim bei mir[,] u.[nd] da sie aus Frankfurt waren, hörte ich, als ich nach Schicke(?) fragte, dass die ihre beste Freundin sei[,] und sie zog einen langen, langen Brief aus der Tasche, den sie grad heute erhielt, So hörte ich, dass sie gesund ist und von einer Post auf die andere auf Nachricht von Adolf wartet. So geht es uns Müttern allen. Unser Herz verlangt so nach einem Lebenszeichen unserer

12)

Kinder. – Von Tante Rosa habe ich oft Nachricht. Sie besitzt eine Zähigkeit und Energie, wie sie kaum ein 2ter Mensch hat. So steht sie über Frau Plato in regelmäßigem Briefwechsel mit Hanni, die in Südfrankreich interniert ist. An Rose Cohn habe ich öfter geschrieben, aber keine Nachricht von mir scheint Euch erreicht zu haben. – Ruthchen Leissner-Engel wartet auch so sehnsüchtig auf Brief ihrer Eltern. Sie ist ein so wunderbarer Mensch, so treu, so lieb und anhänglich[,] wie die beste Nichte es nur sein kann. – Hoffentlich kann ich sie nächste Woche wieder für ein paar Tage besuchen. Heut bin ich schon müde,

13)

ich will also Schluss machen. –

Ich küsse Dich in Gedanken, Du mein Gutes, Vatels einziges Töchterlein.

den 8[.] Februar

Ich war paar Tage bei Ruthchen, wo ich gehegt und gepflegt wurde; es hat mir gut getan. – Nach Leiden zu fahren, bekam ich keine Genehmigung. Es war eine große Enttäuschung; ich konnte die Kleinen wieder nicht sehen. Martin konnte mich auch dort nicht besuchen, da alles bei ihnen Grippe hatte, aber ich hoffe, dass er mich im Laufe der nächsten Woche besucht. – Die Fahrt kostet bald paar Gulden[,] und er muss bei 3 Kindern auch sehr rechnen, zumal er nicht

14)

weiss, wie lange er noch die Pension bekommt. Er zeigt mir nicht, dass er in Sorge ist, aber ich fühle es. –

Leo u.[nd] Paula schreiben, dass sie sich jetzt gut ernähren, ach, wie froh wäre Vatel darüber gewesen, es hat ihm viel Kummer gemacht.

Genug für heut, mein Tochtel. – Ach, wenn ich doch endlich [einen] Brief aus Pal.[ästina] bekäme! –

den 18[.] Februar.

Vergebens warte ich weiter auf Brief von Euch. Ich kann meine Gefühle vor Sehnsucht danach kaum noch beherrschen. Monate lang nichts aus Palästina gehört.

Mein Leben ist nicht mehr sehr lang, wie lange werde

15)

ich noch darauf warten müssen? Ich weiss, wenn der Krieg zu Ende ist, wird mein Tochterl mich besuchen, aber wann wird das sein? – Gestern war Martin bei mir; er ist ein gutes Kind, sehr besorgt um mich und sehr fürsorglich. – Ich weiss, dass es ihm jetzt nicht leicht ist, für mich zu sorgen, sein Gehalt ist nicht genug, und er hat ungerufen 3 Kinder. – Else ist sehr bescheiden und brav, versorgt den Mann die Kinder auf's Beste. Die Kleinen sind goldig. Rudi riesig gescheit und Inalein süss. – Das Kleine

16)

soll sehr niedlich sein und gedeiht recht gut. Gern möchte ich ihn schon sehen, besonders da er den Namen von meinem geliebten Mann trägt. – Heut hatte ich einen Kondolenzbrief von Wally Wreschner. Sie schreibt so anhänglich. –

den 22[.] Februar.

Heute ist es $\frac{1}{2}$ Jahr, dass Vatel nicht mehr ist. – Meine Gedanken weichen heute nicht einen Augenblick von ihm. –

Ich bin heute ganz allein im Haus. Ullmanns sind fortgefahren. Judith Sixassohn(?) schläft bei mir. –

17)

Gel.[iebtes] Herz, heute ist der 5[.] März.

Ich hoffte und hoffte[,] den Empfang eines Briefes endlich bestätigen zu können, nach welchem ich in allen diesen Tagen vergebens ausgeschaut habe. Ach, ich kann es nicht beschreiben, wie ich mich danach sehne. Ich kann Dir nicht schildern, wie freudlos mein Leben geworden ist, wie einsam. Die Trennung für im[m]er von Deinem gel.[iebten] Vater und die räumliche Trennung von Dir u.[nd] meinen andern Kindern und Enkeln. Ich danke ja Gott, dass ich Martin und seine Familie in der Nähe habe, aber von einem Wiedersehen zum anderen vergehen im[m]er ein paar Wochen, die mir wie eine Ewigkeit dauern. –

Der heutige Brief von Tante Rosa ist so traurig. Sie muss aus ihrer Wohnung raus und teilt mir den Tod ihres Schwagers Felix Salomon mit, der in London von einer Bombe getroffen wurde. So hat er

18)

auch sein Ziel, seine Kinder in Palästina wiederzusehen, nicht erreicht. Wie schwer ist doch jetzt das Leben, wie traurig. – Gute Nacht, mein Geliebtes. Vielleicht bringt doch die Post bald etwas von Euch!

Du musst, denke ich, oft die Nähe meiner Liebe und meiner sehnsuchtvollsten Gedanken fühlen, könnten sie mich erst einmal selber zu Dir bringen. – Nochmals leb' wohl.

Heute am 8[.] März brachte mir ein Brief von Adlers Nachricht von Euch. Alles vom 1. Oktober. Es tat mir wohl[,] ein Lebenszeichen von Euch zu bekommen, aber wie schmerzte es mich, gel.[iebte] Eltern zu lesen, wo Vatel schon seit [=vor] 5 Monaten zur ewigen Ruhe bestattet wurde.

19)

Es ist erev Purim, Mama's Todestag. – Wie traurig ist mir zu Mute. Allein gehe ich den Gedanken nach. –

Den 22[.] März. Heute sind es 7 Monate, dass Vatel tot ist. Die Natur fängt an, sich zu beleben[,] und das versetzt einen in solch eine eigene Stim[m]ung. Grad' das Wiederaufleben der Natur hat etwas so tief Bewegendes, das mir so unaussprechlich wehe tut. Ich denke an das vorige Frühjahr zurück, das wir so sehr genossen. – Ob da aber

mein gel.[iebter] Erich noch am Leben war, wer weiss. Dienstag ist der Geburtstag meines gel.[iebten] Dahingeschiedenen. – Martin will mit Inalein herkommen.

20)

der [den] 25[.] März

Vatels Geburtstag

Martin und Inalein waren heute bei mir.

Das Kind ist süß; es hat mein Herz erfreut, wenn es auch schmerzte, dass ich ohne Vatel das Kleine Herzen durfte. –

Den 3[.] April. – Die Woche brachte mir durch Besuche soviel Abwechslung und Unruhe, dass ich nicht zum Schreiben kam. – Am 26.3. Besuchten mich Ruthchen u.[nd] Ello. –

Dieser Besuch tat mir wohl. Es sind so teilnehmende gute Menschen, so treu und verwandtschaftlich, das tut einem gut. Sie haben mich für Pessach eingeladen, was ich gern annahm, denn sonst hätte

21)

ich die Sederabende allein gegessen. – Allerdings tat ich es nur für die Iten Tage, da ich 1. in ärztlicher Behandlung bin, – ich bekom[m]e Diathermie u.[nd] Bestrahlung, und dann möchte ich Ruthchen nicht die Arbeit machen. –

Freitag kam Frau Kleestadt, die frühere Hausgenossin aus Scheveningen[,] für paar Tage zu mir. Sie hat Vatel sehr verehrt und er hatte sie auch sehr gern. Sie blieb bis Dienstag. So lieb mir ihr Besuch auch war, so bin ich doch froh[,] wieder meine Ruhe zu haben und zu denken. – An Vatel und all' meine Kinder. –

Heute war Frau Molema wieder bei mir. Die treue Seele! –

22)

Den 9[.] [korrigiert] April. Mittwoch

Nun steht Pessach vor der Tür. – Heute habe ich gekramt, ach, wie weh' war mir, als ich so vieles von Vatel in die Hände bekam, wieviel traurige Erinnerung rief alles hervor. – Und kein Wort des Trostes kommt weder von Euch noch von Leo und Paula. Wann wird wieder einmal die Sonne etwas für mich scheinen? Zuweilen kom[m]e ich

mir undankbar vor, Martin ist doch so fürsorglich. – Wie weh' ist mir bei dem Gedanken, dass er sich sicher meinetwegen Entbehungen auferlegen muss. Freitag will ich nach Bussum, um die Sederabende bei Ruth und Ello zu verbringen.

23)

den 17[.] April.

Pessach bald vorüber.

Viel Abwechslung gehabt.

Die Sederabende in feierlichster Weise b/ [bei] Leissners verbracht. Sind das liebe gute Menschen! Aufopfernd wurde ich von Ruthchen aufgenommen; sie wollte mir mein Tochterle ersetzen. – Der Tisch zum Seder war herrlich gedeckt, alles prunkte im schönsten Blumenschmuck. –

Aber mir war so weh! –

Montag fuhr ich zu Mittwochs nach Amsterdam, wo ich gleichfalls viel Liebe genoss. –

Dienstag kam ich hierher zurück. Die beiden letzten Tage bin ich auch eingeladen. Zu meinem Bedauern hörte ich über Tante Rosa, dass Rosa Münz starb. Die Ärmste hatte ein schweres Dasein.

Auch R. A. Birnbaum ist in Amsterdam gestorben. –

24)

Den 25[.] [durchgestrichen: März] April.

So Tochterle, so lange habe ich Dir nicht geschrieben. –

Wie weh' dieses Mal!

Das 1te Mal keinen Morgenkuss meines gel.[iebten] Mannes. Kein Telefongespräch aus Breslau und keine Zeile meiner auswärtigen Kinder. – Martin hat mich gegen 10 Uhr mit Rudilein überrascht. Wie erquickt es doch das Herz, das zuweilen vor Sehnsucht zu zerspringen droht, ein Eigenes bei sich zu haben. Das Jungele war geliebt, anhänglich wie Wölfchen und Lutzel stets zu uns waren. Wird es mir noch mal im Leben vergönnt sein, sie wiederzusehen?

25)

Den 2[.] Mai. Meyerle's Geburtstag

Tochterle, geliebtes, so lange habe ich Dir nicht geschrieben, obgleich stündlich meine Gedanken bei Euch sind. So muss ich die letzten Lebensjahre so fern von Euch sein[,] und mein Herz verlangt so nach Euch. – Es ist schon Frühling, zuweilen warm, aber oft noch so kalt, dass ich heizen muss. –

Wie möget Ihr es nur in Palästina haben? Hoffentlich leidet Ihr nicht unter der Hitze zu sehr. Noch immer keine Zeile von Euch nach Vatels Tode. Wie weh mag Euch zu Mute sein, den besten selbstlosesten Vater nicht mehr wiedersehen zu können. –

Ich bin zuweilen ganz verzweifelt, was gäbe ich nicht für einen Kuss meines so innig geliebten, teuersten Mannes. Es ist kurz vor [zwölf](?). Mir ist so traurig zu Mute!

26)

Nun ist es wohl 1 Jahr, dass Ihr meinen gel.[iebten] Erich bestattet habt. Eure Liebe, bes.[onders] Deine, mein goldenes Lebenchen, hätte mir so viel gegeben. –

Der [den] 6[.] Mai

Heute Tante Rosa's Geburtstag und gleichzeitig unser Verlobungstag. – 45 Jahr sind es, seitdem wir zu einander gehörten. – Vatel, hätte ich Dich doch bei mir! So schnell ist die Zeit vergangen. –

Von Gina bekam ich heute eine Trauungsanzeige. Schmerzlich für Eltern, dass sie nicht dabei sein können. –

10[.] Mai. Heute ist es 1 Jahr her, dass der böse Krieg hier begann. Gott gebe, dass er noch in diesem Jahr zu Ende ist!

27)

Den 13[.] Mai. Endlich, endlich ein Brief von Euch, den Ihr einen Tag, nachdem Ihr von Vatels Tod hörtet, geschrieben habet. Ihr könnt Euch denken, wie erschüttert ich bin. Was magst du, gel.[iebte] Tochter, beim Schreiben gelitten haben.

d.[en] 17.5[.]41

Heute ist der schönste Frühlingstag. Die Sonne strahlt, aber mir lacht sie nicht mehr.

Der Schabba[t] und der Sonntag sind mir so schwer. Ach, könnte ich doch wenigstens bei den Kindern sein, es sind doch hier alles nur Fremde, wenn sie auch noch so freundlich sind.

Vielleicht ist morgen wieder mal Nachricht von Euch oder aus Montevideo. Wann war wohl Jahrzeit nach meinem gel.[iebten] Erich?

28)

Der arme Junge braucht seine Mutter nicht mehr, die so viel, ach so viel um ihn gebangt und gezittert hat. Wie hat mein Herz an ihm gehangen, und wie gern wollte ich ihm helfen. –

Der [den] 20[.] Mai.

Nachdem ich vor 1 Woche Euren Brief bekam, warte ich von Stunde zu Stunde auf einen 2ten. Abends gehe ich zu Bett, in der Hoffnung, dass mich früh ein Schreiben erwartet. Mein ganzes Denken und Sehnen. Von Martin und Else kommt 2x die Woche [ein] Brief. Klein Bram[m]jetje gedeiht G. L.[Gottlob] recht gut. Es soll ein prächtiges Kerlchen sein. – Heute war ein heisser Tag, wie im Juli. Wie mag es nur bei Euch jetzt sein?

29)

den 26[.] Mai. –

Gestern kam Dein Bericht über's rote Kreuz.

Dank' Dir, gel.[iebtes] Tochterle, für Deine Liebe. – Die Geburt der kl.[einen] Nehamah kam überraschend. Wann ist sie zur Welt gekommen? Meine Sehnsucht nach Euch Allen [allen] wird immer größer[,] und ich frage mich nur immer wieder: „wird mal für mich die Zeit kommen, wo ich meine gel.[iebten] Kinder, an denen mein Liebstes so abgöttisch hing, mal wiedersehen werde? – Das wird mir ein Trost sein und mich vielleicht wieder das Leben lebenswert erscheinen lassen. –

Der Tag war wieder schwer für mich, wo die Nachricht kam. –

30)

[den] 4.6.

Wieder sind es fast 10 Tage, dass ich Dir nicht schrieb. –

Schewuot [Schawuot] und Pfingsten sind indessen vorüber. Ich bin froh, dass die Feiertage vorüber sind, es sind immer noch so wehe Tage für mich. Besonders wenn ich im Tempel bin, vergegenwärtige ich mir so sehr Vatel's Bild, da schaue ich auf die Herren in den Tallerssim [Tallith], den der gel.[iebte] Mann mit solch' einer Würde trug. Vatel, siehst Du mich, frage ich mich im[m]er, siehst Du mein Leid in meinem Herzen? Habe ich denn genug für Deine Gesundheit getan, – frage ich mich, – dass Du so schnell von mir gingst? Wie weh' müsste Dir sein, wenn Du mich so verlassen

31)

sähest? – Aber ich darf nicht weinen, das schmerzt Dich, Du hast mir ja immer meine Tränen gewischt, nach Erich's Tod; das tat Dir weh'. Mein Guter! Von Leo und Paula höre ich noch im[m]er nichts.

Neulich sprach ich den Vetter von Hannele, M. Prins; ich sagte ihm, dass Trudel sich so quält[,] u.[nd] er wollte sie unterstützen. Das wäre eine Freude für mich, denn dieser arme Mensch hat es so schwer. –

Heute Abend schreibe ich an Adlers. Vielleicht kom[m]t dann wieder mal Post von Euch. –

32)

Den 15.6. –

Zehn Tage sind wieder vergangen, seitdem ich mich nicht mit Dir unterhielt. –

Eine ganze Menge hat sich seitdem für mich zugetragen. – Ich war wieder einmal 3 Tage in Bussum, hauptsächlich um mich mit Martin, der im nahen Amsterdam was zu tun hatte, zu [durchgestrichen: sprechen] treffen. – Wenngleich er nur paar Stunden bei mir war, war es doch wieder einmal sehr schön für mich. Leissners, die alles zu ihrer Auswanderung tun, haben diesmal den Kopf so voll[,] und da es auch mit der Ernährung sehr schwer ist, habe ich meinen Besuch bei ihnen abgekürzt. Heute hatten mich Joshuas besucht. Du weißt doch, mein Tochterle, was für gute Freun-

33)

de sie uns in Scheveningen waren und dass Herr Joshua Vatel's Begleiter auf seinem letzten Gang war. – Wenngleich ich mich über den Besuch sehr freute, so hat er doch alle Erinnerungen der letzten Stunden von Vatel so wachgerufen, dass ich wieder mal am Ende meiner Kräfte bin. – Ich denke, es tut mir gut, dass ich mit Dir plaudere, vielleicht beruhigt es mich. –

Übrigens habe ich in Bussum Gina Rothschild, die mit Max Prins verheiratet ist, gesprochen. –

22.6. Heute sind es 10 Monate. Ein schrecklich heißer Tag. In Palästina kann es nicht ärger sein. Und ich vertrage die

34)

Hitze so schlecht. Die beiden Zimmer sind gar nicht luftig, ich fühle mich so elend, komme mir so verlassen und vereinsamt vor, dass ich nicht weiss, wie lange ich es noch ertragen werde. – Den Balkon, der der [durchgestrichen: Hi] Sonne wegen, nur am Abend zu benutzen ist, kann ich leider wenig geniessen, da die beiden Töchter hier – bald 16 jährig – stets mit Freundinnen einen tollen Lärm da machen. Und meine Nerven sind so herunter, sie können es nicht vertragen. –

Ach, wenn ich nur erst wieder unter meinen Kindern weilen könnte!

35)

Der heutige Tag brachte eine Wendung im politischen Leben. Also Russland gegen Deutschland! Ob das endlich den lang ersehnten Frieden mit sich bringt!

Wie würden alle Herzen aufatmen!

Was Ihr wohl alle machen möget? – Und das Wölfchen und Lutzel? Wie schön war es doch, als die Jungens die Ferien bei uns verbrachten; als ich noch für Andere schaffen und wirken konnte! Wenn ich am Morgen aufwache, sage ich, für wen? Gehe ich zu Bett, da will ich nur schnell einschlafen, nur nicht denken zu müssen. – Wie gern

36)

hätte ich Tante Rosa oder sonst Angehörige hier. Alles ist so fremd, so ohne Interesse. –

Gestern hatte ich Brief von Trude Nehlhans. Diese gute, brave Seele schreibt so lieb und treu, sie ist die würdige Schwester meines Ib. [lieben] Hannele. – Wie alt mag jetzt die Kleine sein? Ich könnte alle Mütter, die von Kindern und Enkel umgeben sind, beneiden! – Heute will ich noch Ruth Engel schreiben. – Wie geht es nur Tante Gisel? Ich denke auch oft an sie.

Den 29.6[.]

Heute ist Sonntag. Sonnabend und Sonntag sind die schwersten Tage der Woche für mich. Da empfinde

37)

ich das Alleinsein besonders schwer. – Ob Frauen, die keine Kinder haben und auch ohne Männer weiter leben müssen, dieselbe Leere empfinden wie ich? – Ich denke an Tante Gretel. Sie ist doch, wenn sie nicht gerade Besuch hat, so ganz allein und weiss sich für sich zu beschäftigen. Sie kennt nicht das Warten auf Post von den Kindern. Das ist schwer. – Fast jeden Morgen dieselbe Enttäuschung, wieder nichts. –

Hart ist der Krieg. Und so viel[e] Mütter bangen um das Leben ihrer Kinder. – Martin schreibt regelmässig. – Nun kommt er mich wieder mal besuchen und bringt eins der Kinder mit. Ach hätte ich doch Wölfchen oder Lutzel wieder mal hier, und wäre ich nur erst wieder mal bei Dir, mein

38)

geliebtes, gutes Friedelchen! –

Ich habe ja heute wieder eine Sehnsucht, die mich erdrückt. – Ich will bissl. spazieren laufen, vielleicht wird es wieder bissl. leichter. –

Heute sind es 8 Tage, dass Russland in den Krieg mitging. Gott gebe endlich ein rasches glückliches Ende!

D. 6.7. – Martin habe ich telefonisch zum Geburtstag gratuliert und alle 4 gesprochen. Das war fein, und den Tag darauf war endlich wieder ein Schreiben von Dir, mein geliebtes Tochterle und die Unterschrift von Meyerle und Ernstel. Schon die Schrift von Euch zu sehen, wie wohl tat das! Und wie groß ist dann das Verlangen nach Euch

39)

Allen [allen|,] und wie sehr sehne ich mich nach dem Frieden. –

Nächste Woche an Erich's Geburtstag will Martin mit Ineke bei mir sein.

Bis dahin schreibe ich Dir noch einmal. Gute Nacht, mein geliebtes Herz!

d. 18.7. Den 16[.] kam Martin mit Rudilein her. Ineke war nicht ganz gesund. Ich bin immer sehr glücklich[,] mit einem [durchgestrichen: nach Me] der Meinen zusammen zu sein.

Aber mein Verlangen ist doch am größten nach Dir, mein gutes Tochtel. Nur das Zusammensein mit Dir kann mir Ruhe geben[,] und ich hoffe, dass, sobald die Möglichkeit gegeben ist, Du zusiehst, dass ich noch zu Euch komme. –

40)

Gestern schickte mir Gina einen Brief ihrer Eltern ein, worin sie mir so herzlich die Teilnahme zu Vatel's Tod bezeugen. Alle, die ihn kannten, liebten und schätzten ihn. Noch immer kann ich es nicht glauben, dass wir für immer getrennt sein sollen[,] und wenn ich nicht die Hoffnung hätte[,] Euch alle mal wiederzusehen, wünschte ich mir[,] bei ihm zu sein.

Juli. 28. Ich hatte wieder paar Tage Besuch. Die kleine Karin Joshua, 11 Jahr, war paar Tage bei mir. Ein vernünftiges, aber sehr nervöses Kind. –

41)

Den 3[.] Aug.[ust]

Seit Donnerstag bis heute habe ich den Besuch von Frau Kleestadt, die die Genehmigung bekam, von Zwolle nach Naarden, in die Nähe ihres so ausserordentlich guten Sohnes zu ziehen. –

Sie ist eine besonders feine, anhängliche Person, die den gel.[iebten] Vatel so sehr verehrte. –

Morgen früh reist sie ab. Von Ruthchen L.[eissner] hatte ich heute Post. Ab u.[nd] zu hat sie über Amerika von ihren Eltern Nachricht. Sie sehnt sich natürlich auch schon sehr nach ihnen. – Wie warte ich

wieder auf Post von allen meinen Kindern. Wann werde ich nur von Leo und Paula etwas hören? Ich beneide alle Mütter, die mit den Kindern in Verbindung stehen können. – Gute Nacht, mein Herz.

42)

Ich bin momentan in meiner Wohnung schlecht dran. – Ullmanns haben das ganze Haus vermietet; es ist so unglaublich laut hier bis spät in die Nacht rein; und da das Haus so leicht gebaut ist, hört man jedes Wort. Dass ich, wo ich so schlecht schlafe, sehr darunter leide, ist klar. Aber wo soll ich hin? Es ist ein schweres Leben, so allein sein zu müssen.

Den 4[.] Aug.[just]

Die Unruhe, die diesen Monat in mir ist, lässt sich nicht schildern. Vielleicht könnte ich mich durch Nachrichten meiner Kinder mehr aufraffen. Sie kom[m]en und kommen nicht[,] und ich sehne mich so unendlich danach. 3x des Tages kommt der Briefträger, dem ich erwartungsvoll entgegenschau[,] u.[nd] 3x gehe ich enttäuscht zurück.

Auch aus Berlin höre

43)

ich seit 3 Wochen nichts[,] und das macht mich unruhig. –

Hoffentlich seid Ihr nur Alle [alle] gesund[,] und die schlechte Verbindung ist nur schuld, dass ich nichts höre. –

22[.] Aug.[just] [Zahl beim Datum korrigiert bzw. überschrieben]

Mein Tochterle, heute ist der 18te Ab. [jüdischer Kalender]; Vatel's Sterbetag, das 1te Mal Jahrzeit nach ihm. Ob Ihr Kinder das wisset? Meine Gemütsverfassung brauche ich nicht zu schildern. Ihr wisset, was wir Alle [alle] verloren haben, den besten Mann und den fürsorglichsten, für seine Kinder nicht ruhende Vater. – Martin und Else haben so rührend geschrieben, – der Brief wird aufbewahrt – das tat gut. Wenn ich doch nur von Euch Kindern auswärts auch endlich was hören würde!

44)

Ich möchte nicht wiederholen, wie die Sehnsucht danach mich plagt! – Rührend fand ich es, dass Frau Molema extra zur Jahrzeit herkam und mich nach dem Tempel begleitete. Ich habe kaum einen

Menschen mit dieser Herzensbildung gesehen und werde diese Treue nie vergessen. –

d.[en] 19.8.

Wieder 8 Tage um, seitdem ich schrieb. Ich habe nichts besonderes erlebt. Ein Tag vergeht wie der andere. Vor paar Tagen war ein roter Kr Brief. [Roter-Kreuz-Brief] von Babette Feuchtwanger aus Jerusalem, in dem sie schreibt, dass sie einen gemütlichen Abend mit Meyer, Friedel u.[nd] Wolfsohns verbrachte. Er war am 10[.] Juni geschrieben und ging 2 Monate. –

45)

Warum sieht eine Mutter nicht zu, wie sie ihren Kindern Nachricht zukommen lassen soll und warum geben sich die Kinder nicht Mühe, ihre einsame Mutter damit zu erfreuen?

d.[en] 30.8. Ich warte noch im[m]er mit der gleichen Sehnsucht auf Post meiner Kinder. – Wann werde ich dem Buche anvertrauen, dass ich endlich Nachrichten habe. –

Morgen soll mich Martin und Inalein in Utrecht treffen. Daran werde ich wieder lange zehren. –

Wenn ich zurückkomme, schreibe ich weiter.

1. September.

Gestern war ich [in] Utrecht mit Martin und Inalein.

46)

Das Kind war wieder goldig, so lieb und anhänglich. –

Martin sieht nicht gut aus und hat schon so viele graue Haare. Er hat sicher viel[e] Sorgen. Vatel's kluger Rat fehlt ihm sicher überall. Wie sehr verstand er es, einem über die grössten Sorgen hinwegzuhelfen.

Heute war Fanny Nager bei mir. Ein lieber feiner Mensch. –

15[.] Sept.[ember]

Tochterle, geliebtes, fast 14 Tage habe ich nicht mit Dir geplaudert, glaube aber nicht, dass ich nicht täglich an Dich dachte. – Nun hatte ich Brief über's R. K. [Rote Kreuz][,] und zwar am gleichen Tag[,] den 13. Sept.[ember][,] von Dir, von Hannele u.[nd] denke,

47)

am selben Tage von Leo u.[nd] Paula über Berlin. Du kannst Dir denken, in was für eine Stimmung mich die langersehnten Briefe brachten. – Leo u.[nd] Paula schrieben glücklich u.[nd] zufrieden, dass sie pekuniär gut stehen u.[nd] nur sparen, um mich bald nach dem Krieg zu besuchen. Wie froh wäre Vatel darüber gewesen, machte er sich doch deshalb so viel[e] Sorgen. – Er & Paula wünschen sich so, dass ich zu ihnen komme.

Wird es mal möglich sein? Ich komme mir ja schon so alt vor u.[nd] sehe so alt aus, dass ich mich noch kaum anschauen mag. –

48)

Den 28[.] Sept.[ember]

So lange habe ich mich mit Dir, mein gutes Tochtel, nicht unterhalten. In Gedanken wohl. – Da lebst Du in mir. Ich erzähle Dir dann alles, was in mir vorgeht. Rosch Haschanahstage [in einem Wort geschrieben] auch vorüber. Wie schwer sind sie mir geworden. – Wenn jeder Tag voll ist an Erinnerungen unseres gemeinsamen Lebens, so tritt das an diesen schweren ersten Tagen doppelt in's Gedächtnis[,] und es liegt das fernere Leben so dunkel vor mir. –

Ich strebe danach[,] mich zu erhalten in dem Bewusstsein, dass ich dann noch einmal meine Kinder wiedersehen könnte. – Die Feiertage war ich bei lb. [lieben] Bekannten eingeladen; da empfand ich das Alleinsein nicht so sehr. Indessen war ich auch

49)

wieder einmal einen Tag bei meiner lieben Frau Molema, die rührend wie eine Schwester um mich war. –

4[.] Oktober. Mittwoch den Iten war Jom Kippur. Ich ging, wie jedes Jahr, nicht in den Tempel und habe gut gefastet. Wie hätte sich Vatel gefreut. Wie sehr zitterte er jedes Jahr um mich und wie glücklich war er, wenn der Tag gut bei mir vorüber war.

Wie sehr waren meine Gedanken bei ihm und bei Euch, meine gel.[iebten] Kinder, als Ihr nach Jom Kippur immer angeklingelt hattet und ich all' Eure lieben Stim[m]en hörte. Da lag das Leben noch erwartungs- und freudvoll vor mir. –

Morgen, den 5ten, erev Sukkoth [Sukkot][,] will ich über die 1ten Festtage zu Ruth und Ello nach

50)

Bussum fahren. – Bei meiner Rückkehr plaudern wir weiter, mein gel.[iebtes] Tochterle.

d. 8[.] Okt[ober]

Ich kam eben von Ruth und Ello. – 3 Tage habe ich bei diesen lieben Menschen verbracht[,] u.[nd] [es] sind mir die Feiertage dadurch leichter geworden. –

Bei meiner Rückkehr hier ist leider große Aufregung. Es wurden hier im Umkreis so viele Juden festgenommen. Von Ullmanns ist der Neffe aus Doetinchem auch geholt.

51)

Ullmanns sind rübergefahren; die Mädels schlafen bei Bekannten[,] und ich bin allein im Haus. – In dieser Stimmung ist es nicht so einfach, aber ohne Vatel bin ich ja doch allein. Schwer ist es, unter fremden Menschen zu wohnen; es hat nicht jeder das Mitgefühl wie Frau Molema, und doch muss ich froh sein, dass Ullmanns besonders gute Menschen sind. Grade der Vater dieses jungen Mannes, – er selbst ist brav und ordentlich –, hat so wenig Mitgefühl für mich gezeigt, als ich z.Z. in so daran-

52)

giertem Zustand nach Doetinchem kam, – dass ich im Unterbewusstsein das Gefühl hatte, ihm müsse noch was zustoßen. Schad', dass es nur dem braven Sohn passierte. Wann wird der traurige Krieg, der soviel Opfer fordert, nur ein Ende nehmen? Lieber Gott, erbarme Dich doch endlich der Menschheit! –

16[.] Okt.[ober] Wieder ist fast 1 Woche vergangen. Der Herbst naht. Die Tage werden kürzer u.[nd] die langen Abende beginnen. Ich lese, mache Handarbeiten u.[nd] bin auch öfter b/ [bei] Ullmanns

53)

unten, die immer liebenswürdig und nett zu mir sind. Mit Martin kom[m] ich jetzt sicher weniger zusammen; es ist bei den kurzen Tagen auch

im[m]er schwieriger. – Und dann die Kosten. Wir müssen ja beide sehr rechnen. Gestern hat mich Frau Molema wieder besucht und mich mit Obst u.[nd] dergl.[eichen] versorgt. Eben kom[m]e ich von Dr. Weissbergs, besonders liebe, gute Menschen, die mir so nahe wie eigene Leute stehen, zurück. Ich habe eben mit Martin telefoniert, da ich solch' eine innere Unruhe hatte.

Gott Lob, sie sind gesund.

54)

Wann werde ich nur wieder [einen] Brief von Dir, mein geliebtes Herz, haben. Nie hätte ich geglaubt, dass wir mal so lange u.[nd] so weit entfernt sein werden. Wieviel kann doch der Mensch aushalten. So lebe ich schon 14 Monate ohne den Inhalt meines Lebens.

Den 23. [verbessert: 25.] Oktober.

Von Leo und Paula war über Berlin Brief. Wie sehr ich mich damit [darüber] freute, kann ich Dir nicht sagen. Sie schreiben G. L. [Gott Lob] zufrieden und sehnen sich nach mir wie ich nach ihnen. Fein, dass der Weg über Tante Rosa von ihnen zu mir geht und ich hoffentlich öfter von ihnen Brief

55)

haben werde.

Indessen habe ich mich Donnerstag, den 23[.] Oktober[,] mit Martin, Else u.[nd] den 3 Kindern in Alphen, d.i. [das ist] nicht weit von Leiden, getroffen. Ich brauche Dir nicht zu beschreiben, wie wohl mir das tat, wenn mich auch das dabei das traurige Gefühl, es allein ohne Vatel zu geniessen, nicht verliess. Die Kleinen sind prächtig, und Bram[m]etje, jetzt 10 Monate, – ein ganz besonders dicker Junge. Else hatte ich auch über 1 Jahr nicht gesehen. Wie sie erzählte, hatte sie letzte Woche über Schapiros einen langen Brief ihrer Mutter. Von Euch erwähnt sie nichts. Fast möchte ich Euch einen Vorwurf machen, dass Ihr keine Möglichkeit sucht, mir Post zukommen zu lassen; es tut so weh, wenn man hört, andere suchen

56)

die Möglichkeit und meine Kinder tun es nicht. –

Übrigens habe ich in Alphen Herrmann Caro gesprochen, dessen Eltern vor ca. 10 Tagen nach Cuba ausgewandert sind, um weiter nach U.S.A. zu gehen. –

Nun ist schon der 9[.] November. Heute spüre ich wieder mächtig das Alleinsein und könnte andauernd weinen. Ach, wüsste mein geliebtes Arnole, wie traurig ich bin, was würde er nur sagen. Meine Kinder sind so weit. Kein liebes Wort von ihnen und wieder so lange keine Zeile. Ach, wäre nur erst der böse Krieg zu Ende u.[nd] könnte ich mehr Frühling

57)

mit Dir, mein heissgeliebtes Tochterle[,] haben. – Nun sind es wieder über 2 Wochen, dass ich Martin nicht sprach. – In 4 Wochen paar Stunden, wie muss ich im[m]er darauf warten. Ihm erscheint es glücklicherweise nicht so lang, er hat Frau u.[nd] Kinder und seine Pflichten. – Aber wenn ein Teil allein bleibt und kein Kind, keine Geschwister um sich, das ist schwer zu ertragen. Ich habe hier eine nette Häuslichkeit, liebe Bekannte und bin doch allein. Heute war ein Fasttag und Gottesdienst angesagt. Möge Gott sich doch endlich

58)

unserer armen Judenheit erbarmen. Schwer bedrückt es mich, dass unsere Lieben in Berlin wohl auch bald unser Vaterland verlassen sollen, um nach Polen geschickt zu werden. Was soll nur werden! Ich bin nur froh, dass ich durch Herrn Mendelsohn etwas Geld aus Deutschland bekomme, da hat Martin wenigstens nicht die pekuniäre Sorge für mich. Ich hoffe, es geht noch weiter damit.

16[.] [durchgestrichen: Okt.] Nov. Heute ist mir das Herz wieder so voll. Vielleicht bringt es mir Erleichterung, wenn ich es Dir, mein Herz, ausschütte. Ob es recht ist, dass ich Dich in die Tiefe schauen lasse,

59)

wo es heute wieder so trüb drin aussieht. Das Leben bringt mir so wenig Freude allein ohne Vater. Euch so weit zu wissen u.[nd] nur alle paar Monate indirekt von Euch zu hören, das ist bitter. Draussen tobt

es im[m]er weiter[,] und das Ende des Krieges abzusehen, ist kaum möglich. – Ob ich es in meinem so körperlich u.[nd] seelisch zerstörten Zustand aushalte? Nur Euch Alle [alle] wiederzusehen u.[nd] nicht so allein dazustehen, das wünsche ich mir. – Sonnabend hatte ich keine Nachricht aus Leiden, – ich hatte

60)

allerdings Donnerstag Brief von Else, worin sie mir schrieb, dass von Prof. Landsberger Brief war, dass es Euch gut geht u.[nd] Meyerle am 1ten Januar mit der Praxis beginnen kann, – aber grad' zu Schabbos, wo ich das Alleinsein am meisten empfinde, fehlte mir ihr Schreiben sehr. – Ich kom[m] mir so überflüssig auf der Welt vor, habe nur für mich und meinen Magen zu sorgen. – Wenn Vatel, der doch im[m]er so besorgt um mich war, wüsste, wie mir um's Herz ist. – Wie ich höre, soll Sophie aus Frankfurt Dienstag

61)

nach Polen geschickt werden. Die Ärmste, was muss sie leiden. Und dabei so viel Gottvertrauen u.[nd] Liebe für Andere.

Den 5. Dezember.

So lange habe ich nicht geschrieben, mein Tochtel.

Ich konnte nicht die Kraft aufbringen, weil ich mich gräme, nichts von Euch zu hören, wo ich doch weiss, dass Nachrichten über's R.K. [Rote Kreuz] hergelangen. Else hat vorigen Monat und auch diesen schon Brief ihrer Mutter gehabt. Ist es möglich, dass Kinder nicht ihrer Mutter gedenken? –

Diese Woche hat Else Geburtstag[,] und ich will mich mit ihr und den Kindern treffen.

62)

Die Berichte aus Deutschland sind so traurig. Nun wird systematisch alles nach Polen in's Ghetto geschickt. Wie traurig für Alle [alle], die nicht ausgewandert sind. –

Ob wir auch bald drankommen? Vorläufig will ich nicht daran denken. Viel ist Vatel erspart geblieben. –

Den 14.12.

Nun war ich wieder mal mit Martin, Else und den gel.[iebten] Kindern zusammen. Das war eine große gegenseitige Freude. – Rudlein ist ein ganz aussergewöhnlich kluger Junge, fleissig und gewissenhaft und wunderbar erzogen, Inalein lebhaft, gescheit und hat einen großen Charme. Brammetje, der Donnerstag,

63)

den 18ten[,] 1 Jahr alt wird, ist besonders brav und macht Else nicht viel zu schaffen. –

Sonabend, den 13ten[,] hatte ich endlich einen R. Kr. Brief [Roten-Kreuz-Brief] von Dir, mein geliebtes Tochterle. Ich brauche Dir nicht zu sagen, mein geliebtes Kind, was das für mich bedeutet hat. Das wirst Du selbst fühlen.

Sonntag war ich in Amsterdam – nur ein paar Stunden – und habe wieder Mittwochs besucht.

Obgleich Frau Mittw.[och] schon 85 Jahre alt ist, bin ich doch erschrocken, wie alt sie geworden ist. Geistig ist sie noch sehr rege, sieht und hört gut, aber wie zusammengeschrumpft. Das ist das menschliche Leben! –

Dienstag, d. 16ten[,] fuhr ich nach Doetinchem zu Frau Molema und blieb bis Freitag, den 19ten[,] bei ihr. Sie war wieder von

64)

einer rührenden Liebe und Anhänglichkeit zu mir, hat mich wunderbar gepflegt und gehegt. Wie ich Dir, mein geliebtes Tochterle, schon sagte, kenne ich kaum einen so edlen Menschen wie sie. – Gestern[,] Freitag Abend[,] war ich wieder bei Weissbergs zum Abendbrot – es war Schabbas-Chanukka – sehr gemütlich, und heute zu Mittag bei Frau Weichselbaum. Das ist schon alles lieb und gut, aber mir ist ja so schrecklich bange – ich glaube es zuweilen gar nicht auszuhalten – teils nach meinem gel.[iebten] teuren Manne und teils nach meinen Kindern. Wann wird es nur ein Wiedersehen geben? Diese Woche hatte ich von Leo und Paula Brief. Sie

65)

schreiben, dass es ihnen recht gut geht, dass sie geschäftlich sehr zufrieden sind. Was wäre das für Vatel, der sich um Paula und Leo so sorgte, für eine Freude gewesen. –

Den 26.12. Der 2te Weihnachtstag. Es ist mir heute so furchtbar schwer um's Herz. Ob es mir Erleichterung schaffen wird, wenn ich mit Dir, mein gel.[iebtes] Herz, bissl. plaudere. –

Manchmal glaube ich, es geht nicht weiter, und wenn ich nicht zu sehr das Verlangen nach Euch, meinen gel.[iebten] Kindern hätte, würde ich mir wünschen, bei Vatel zu sein. Das Leben ist ja so traurig so allein. Und doch muss ich mir sagen, ich bin ja nicht die Einzige, die solch' schweres Leid durchmachen muss. –

66)

Der [den] 1[.] Januar 1942.

Neujahr, wie viel[e] Wünsche kreuzen(?) sich an diesem Tag. –

Was wird das neue Jahr uns bringen. Hoffentlich Rettung für uns arme[n] Juden!

Ob es für mich eine Vereinigung mit meinen Kindern bringt oder ob ich weiter mein Leben so allein verbringen muss. – Besonders die Abende fühle ich mich so verlassen; Ullmanns gehen fast jeden Abend aus[,] und ich bin im ganzen Hause alleine. Wenn Vatel oder Ihr, meine gel.[iebten] Kinder wüsset, dass ich so ganz allein da sitze.

Und mit Martin werde ich wohl auch nicht so schnell zusammenkommen können, denn ich kann aus Deutschland

67)

kein Geld mehr bekommen; – es darf nicht mehr an Juden geschickt werden – und Martin ist so knapp damit. Wie gern gäbe ich die 2 Zimmer Wohnung auf und begnüge mit einem möblierten Zimmer, um es Martin zu erleichtern. Von Tante Rosa lauten die Berichte auch ungünstig, der größte Teil der Juden wurde schon nach Polen geschickt[,] und sie fürchten, auch bald an der Reihe zu sein. – Wie traurig. –

Heute ist Ernstels Geburtstag. Meine Gedanken sind bei ihm. Wer hätte an solch' eine lange und weite Trennung gedacht.

Vielleicht gi(e)bt das neue Jahr doch eine Wiedersehensfreude.

68)

Der [den] 5[.] Februar!

Was bin ich doch für eine treulose Mutter! 5 volle Wochen habe ich Dir nicht geschrieben, mein Goldenes. –

Glaub' aber nicht, dass ich mich in Gedanken nicht mit Dir unterhielt. Es vergeht kein Tag, wo ich es nicht tue, bist Du doch, seitdem ich den geliebten Mann nicht mehr habe, meine teuerste Vertraute. – Wie sehne ich mich nach Deiner Liebe, – mein geliebte[s] Kind. – Die Zeit vergeht im Fluge[,] und ich sehe noch keine Möglichkeit[,] – Euch wiederzusehen. Auch hier in Holland hat sich das Geschick der Juden gewendet. Viele haben schon den Platz verlassen müssen und kamen in's Camp. Wer weiss, ob ich nicht noch in meinen alten Tagen auf die Wanderung gehen muss. – Oft muss ich mir sagen, Vatel blieb viel erspart, obgleich er mit seiner

69)

Gottesfurcht und wahren Frömmigkeit auch das für eine Schickung angesehen hätte und es mit Ruhe dahingenommen. Ich habe Vatel's Bild immer vor mir, will in seinen Wegen wandeln, aber zuweilen wird die Sehnsucht nach ihm so stark, dass ich verzweifeln könnte. Du, mein süßes Tochterle, wärest die Einzige, die es mir erleichtern könnte. –

Wie froh war ich, sowohl von Dir als auch von Ernstl im Januar einen R. Kr. Brief [Roten-Kreuz-Brief] zu haben, der mir Euer Wohlsein überbrachte. Dafür bin ich ja so dankbar. Von Leo und Paula höre ich nun nichts. Ich muss mich wegen einer Emigration nach Montevideo bemühen, wie soll ich das möglich machen? –

Für heute Schluss. Lebe wohl, mein Gutes!

70)

Der [den] 19[.] Februar.

Gestern war wieder Brief von Dir, mein geliebtes Tochtel[,] und furchtbare Sehnsucht nach Dir wurde wieder wachgerufen. Ich

fürchte immer, dass es mir nicht mehr vergönnt sein wird, zu Euch zu kommen[,] und wie groß ist mein Verlangen danach. –

Ich sitze bei eisiger Kälte im ungeheizten Zimmer, habe keine Kohlen mehr. Essen ist auch so spärlich. Ich bin froh, wenn mir jemand etwas Extrabrot gi(e)bt. Wenn das Vatel sähe, wie wäre ihm wohl zu Mute. Nach Martin ist mir wieder recht bange; ich habe ihn nun 2 Monate nicht gesehen. Er hat gewiss auch viel[e] Sorgen. – Hoffentlich ist uns nächsten Monat ein Zusammenkommen möglich – Wir bitten stündlich um Frieden. –

Leb' wohl, mein Goldenes!

71)

Den 10[.] März.

Fast 1 Monat ist wieder vergangen. Indessen waren so viele Tage der Erinnerungen. Purim, welch' schöner Tag war es in meiner Jugend. Papa's Geburtstag, später die schönen Festlichkeiten in Posen, wo es immer besonders nett gefeiert wurde. Dann der traurige Taanis (Tanis) Esther, wo Mama starb. So drängt eine Erinnerung die andere. Ich war zur Seder bei Weichselbaums geladen. Es gab ein Essen wie im tiefsten Frieden. Die guten Leute, sie u.[nd] ihre Mutter, sind wirklich die gastfreundlichsten u.[nd] besten Menschen, wie sie weit und breit zu suchen sind. Nun steht Pessach vor der Tür und ich so ganz allein. –

72)

Den 25[.] März.

Vatels Geburtstag.

Ach, wie ist mir dabei zu Mute; so ganz allein.

Ich war vorige Woche 4 Tage fort, 2 in Bussum bei Ruth u.[nd] Ello u.[nd] 2 bei den Kindern. Ich freute mich[,] sie wiederzusehen[,] u.[nd] bes.[onders] die Liebe der Kleinen, die ganz rührend lieb zu mir sind, zu geniessen. Aber nun steht Pessach vor der Tür und ich ganz allein. Wie immer sind die Feiertage besonders aufregend für mich; ich frage mich immer, für wen das alles? Für wen koche ich u.[nd] mache die Zimmer fertig? Ach, könnte ich doch noch mal bei Euch sein; das ist mein tägliches Gebet; könnte ich mit Euch über Vatel und Erich sprechen u.[nd] mir mein Herz erleichtern.

73)

Ullmanns bekommen Briefe u.[nd] Telegramme von ihrem Sohn aus Süd-Amerika und ich höre nichts von Leo und Paula. – Gute Nacht, mein geliebtes Tochterle.

Den 5[.] April.

Die Iten Pessachtage sind vorüber, mein gutes Kind.

Es waren wieder, wie stets zu den Feiertagen[,] viel[e] Erregungen damit verknüpft. Erinnerungen an alles Gewesene, als noch der Sedertisch von allen mir teuer Gewesenen besetzt war. In Iter Linie mein teurer Mann, der sich mit solch' einer Würde den Kittel anzog u.[nd] den ich immer neckte u.[nd] sagte, „mein gel[iebter] König“. Und die vielen Jahre, an denen

74)

meine lieben Eltern bei uns waren und dann Ihr Kinder. Die letzten Jahre abwechselnd Wölfchen und Lutzel. –

Wo ist die Zeit dahin? –

Ich war die ganzen Mahlzeiten auf's liebevollste eingeladen.

Den Iten Sederabend bei Markus – ich glaube, ich sagte Dir schon, lieb Tochtel, d. i. [das ist] die Schwester von Sonja Wolfsberg, – wo ein großer Tisch war, 15 Personen, ein besonders gastfreies Haus. Kurz vor 12 Uhr wurde ich nach Hause begleitet, da es nur erlaubt ist, bis 12 Uhr auf der Straße zu sein.

Den 2ten Abend war ich bei meinen lb. [lieben] Weissbergs, die mir hier so lieb und

75)

teuer geworden sind.

Solch' prächtige, gute, fromme Menschen, die mich in allem an Euch erinnern. Er weicht von nichts ab; seine Frömmigkeit kommt aus tiefstem Herzen u.[nd] ebenso sie, die ich lieb habe, als wäre sie meine Schwiegertochter. Ich wünschte, Du lernst diese lieben Menschen auch noch kennen. – Die Mittage war ich bei Frau Alexander u.[nd] Frau Weichselbaum, die meinten, mit mir böse zu sein, wenn ich

ihnen absage. Und da gab [es] trotz der mangelhaften Zuweisung der Lebensmittel alles in Hülle und Fülle und zubereitet und gebacken

76)

wie ich es kaum noch sah. Und das macht alles Frau Alexander, die 8 Jahre lang im Bett lag, weil sie so herzkrank schien, dass sie nicht von einem Zimmer ins andere ging.

Und diese Frau besorgt das ganze Haus mit 5 Kindern und stets einer Menge Gäste. Und übt Wohltaten wie kaum ein 2ter Mensch. –

Dass ich trotz aller Liebe, die mir wirklich von allen Seiten entgegen gebracht wird, lieber den Jontef [Yomtov] bei den Kindern verbracht hätte, kann[n]st Du Dir wohl denken, aber Else hat viel zu tun

77)

und lässt sich von mir nicht helfen[,] und ich möchte um G's Willen [Gottes Willen] keinem zur Last fallen. Bei Dir, mein goldenes Kind, wäre es natürlich selbstverständlich zu sein. Aber Else ist lieb und brav zu mir[,] u.[nd] ich möchte ihr auch nicht in Gedanken einen Moment Unrecht tun; es ist ja natürlich, dass die Gefühle für das eigene Kind anders sind, ebenso wie vom Kind zur Mutter. – Wir haben nur Veranlassung gehabt, mit unseren Schwiegerkindern zufrieden zu sein u.[nd] sind stets dankbar dafür gewesen. – Aber das Tochtel gi(e)bt es nur ein Mal.

78)

den 22. April.

Ich habe meinen Geburtstag mit den Ib. [lieben] Kindern und Enkelchen verlebt und tat es mir gut, wieder einmal ordentlich verwöhnt zu werden.

Rudilein und Ineke sind grade so lieb und anhänglich zu mir wie [es] Wölfchen und Lutzel waren; sie überschütten mich mit Zärtlichkeiten und Liebesbeweisen. Und Else war wirklich rührend lieb und anhänglich zu mir und kann ich ihren Fleiß und ihre Tüchtigkeit gar nicht genug hervorheben. So muss ich dafür dankbar sein und mein Schicksal, so schwer es auch ohne Vatel ist, in Ergebung tragen.

79)

Heute, der [den] 2[.] Mai.

Meyerles Geburtstag.

So habe ich wieder lange, lange nichts von Euch gehört und vermisse doch Eure Nachrichten so sehr. Ich hatte die ganze Woche viel Besuch, zum größten Teil noch Gratulationsbesuche. – Am Sonntag waren Herr Dr. Herz und Herr Dr. Heineberg bei mir, Bekannte von Martin. Ich liess mich von Ersterem untersuchen, weil mein Herz bissl. unruhig war; er stellte nur ein nervöses Herz fest, das nichts zu bedeuten hatte.

Dienstag war meine lb. [liebe] Frau Molema wieder bei mir, treu und

80)

lieb wie immer.

2. Mai. Tragen des gelben Sterns mit der Inschrift „Jood“.

11. Mai. Wölfchens Geburtstag.

So gehen die Tage dahin. Jeden Morgen erwache ich mit denselben Gedanken: Wann wird der böse Krieg zu Ende sein? –

Ich habe jetzt eine liebe Zimmernachbarin, Frau Fabisch, die ich schon lange schätzte und die mir besonders sympathisch ist. Ich fühle mich nicht mehr so allein, gehe öfter mir ihr aus und fühle mich nicht so vereinsamt.

81)

den 26.5.

14 Tage habe ich Dir nicht geschrieben, gel.[iebt]es Tochtel, aber täglich Deiner gedacht. Nun ist Pfingsten und Schewuau [Schawuot] vorbei – überall Erschwernisse für uns Juden. Ich war indessen 2 Tage bei Fritz Binasch in Apeldoorn, wurde dort mit besonderer Liebe aufgenommen. –

Es tut gut, mal wieder rauszukommen.

Vatel fehlt mir überall, ich sehe immer mehr, was ich verloren habe. –

Ach, noch einmal die Aussicht zu haben, ihn umarmen zu können, was gäbe ich darum. –

82)

den 5. Juni.

Tochterle, einen kurzen Gruß vor Sabbat. – Nun gi(e)bt es neue strenge Gesetze für uns Juden. Es ist uns nicht mehr gestattet[,] mit der Bahn zu fahren u.[nd] kann ich daher ebenso wenig mit den Leidenern zusam[m]enkommen, wie mit Euch.

Man ist meist glücklich[,] ohne es zu wissen, und man merkt, dass man es war, daran, dass man aufhört[,] es zu sein.

So, Tochterle, fühle ich immer mehr, wie schön mein vergangenes Leben war, als ich Euch in unmittelbarer Nähe hatte u.[nd] mein gel.[iebter] Vatel noch bei mir war.

83)

Den 11[.] Juni.

Diese Woche war Fritz Binasch bei mir und brachte mir ein von ihm gemaltes Ölbild von Vatel mit. Ich u.[nd] alle, die ihn kannten, finden es sehr gut. Mich regt es natürlich sehr auf, da ich mir es andauernd ansehen muss und das Bangigkeitsgefühl dadurch noch mehr steigt. Aber mit der Zeit werde ich mich daran gewöhnen. Er kommt ja nicht wieder. – Ich warte noch im[m]er auf Brief von Euch. –

84)

Den 26.6.42

So, mein Tochterle, habe ich wieder 14 Tage nichts von mir hören lassen. Was ich zu schreiben habe, ist so viel Trauriges und Unliebsames, dass ich es am liebsten unterlassen möchte, es auf's Papier zu bringen. Wir Juden werden leider in so unliebsamer Weise unterdrückt, uns keine Rechte zugebilligt und weiter verfolgt. Wann wird es nur ein Ende geben?

Wann werden wir

85)

nur wieder eine Heimat haben! – Zu meinem Schmerz hörte ich gestern von Tante Gustel, dass Grete Holländer u.[nd] ihr Mann freiwillig aus dem Leben schieden. Wie leid tut es mir, stand sie mir doch dadurch,

dass sie so lieb zu meinem Erich war, besonders nahe. – Gute Nacht, mein gel.[iebtes] Kind!

86)

Den 6.7.

Wieder sind 10 Tage vergangen. Und wieviel[e] Veränderungen haben sich indessen zugetragen. Die Gesetze für uns werden immer schwerer. Um 8 Uhr dürfen Juden nicht mehr auf die Straße, die Tram nicht mehr benutzen u.[nd] nur nachmittags einholen. Ja, das ist das Schicksal für die [gestrichen und verbessert für: der] Juden. –

Aber einen Lichtpunkt hatte diese Woche doch. Das war ein Brief aus Erez von meinem gel.[iebten] Tochterle. Wie froh hat er mich gemacht, obgleich er so lange unterwegs war. Auch von Paula war ein R. Kr. Brief [Roter-Kreuz-Brief], dass es ihnen gut geht. Dass Ernestel u.[nd] Hannele gar nicht schreiben. Hoffentlich geht es ihnen nur gut. – Indessen war Martin's Geburtstag. Wie schade, dass wir nicht mehr zu-

87)

sammenkommen können.

Wird wieder mal eine Zeit des Friedens kommen, in der auch wir wieder mal aufatmen können? Gott gebe es!

Den 23. Juli. Zunächst die Mitteilung, dass ich wieder Post von Paula hatte, in dem sie schreibt, dass es ihnen sehr, sehr gut geht u.[nd] dass sie im Oktober ein Baby erwarten. Was für eine Freude wäre es für Vatel gewesen! Wieviel Sorge hat er sich Leo's u.[nd] Paula's wegen gemacht! Aber ihm ist viel erspart geblieben! Wie hätte ihn diese fürchterliche Judenverfolgung getroffen! Was wird nur mit uns werden, wenn es so weitergeht.

88)

Den 28. Juli 1942

Tage der Aufregung. – Tante Rosa u.[nd] Onkel Sally mussten nun auch Berlin verlassen. Wohin sie kamen[,] weiss ich noch nicht. Hoffentlich nicht nach Polen. Ob unsere Abwanderung noch fern ist? Aus Amsterdam kamen schon der größte Teil der Juden bis 50 Jahren fort. Wenn nur Martin verschont bleibt, das ist jetzt meine

größte Sorge. – Ja, viel ist Vatel erspart geblieben. Wenn ich nur nicht im[m]er solche Sehnsucht nach ihm hätte. Dass Tante Gustel auch noch fort müsse, das hätte doch Niemand geglaubt. Ich danke ja Gott, dass Ihr und Leo und

89)

Ernstel nicht nach hier kamet.

Sonnabend, den 18[.] Aw (jüdischer Kalender) ist zum 2ten Mal Jahrzeit nach Vatel. Ich nehme an, dass Ihr es wisset. – Sonst bin ich gesund, sehe, wie alle Menschen, nur dem baldigen Frieden entgegen. Vielleicht führt mich der Weg dann noch mal zu Euch. –

Den 1[.] Sept.[ember]. Es hat sich indessen soviel zugetragen, dass ich nicht imstande war, zu schreiben. Heut sind es 3 Jahre her, dass der Krieg begann, und 3 Jahre vorbei, dass wir nach hier kamen. Die Tage werden kürzer u.[nd] bald zieht der Herbst ins Land. O, lieber Gott, schenke doch der Menschheit

90)

den ersehnten Frieden!

Nun sind es 7 Wochen, seitdem ich keinen Brief von Euch hatte. Wie froh wäre ich mit einem auch noch so kurzem R. Kr. Brief [Roten-Kreuz-Brief] von Euch. Auch auf Leo's u.[nd] Paula's Brief warte ich schon sehnsüchtig. – Am 3ten ist der Geburtstag von Mama. Ach, was liegt alles seit ihrem Tode und dem heutigen Tag dazwischen.

10 Jahre ist sie nicht mehr auf Erden. –

Den 30[.] September!

Tochterle, ist es möglich, dass ich Dir fast einen Monat nicht schrieb?

Durch das viele Traurige, das hier vorgeht, kann ich mich zu nichts

91)

auffaffen. – Es fällt einem schwer zu denken, ja man will gar nicht denken, – man döst nur so dahin. –

Und dabei muss ich noch zufrieden sein, dass die Kinder noch da sein können und ich auch noch nicht fortgeschickt wurde, wie fast

alle aus Deutschland und ein großer Teil der hiesigen jüd.[ischen] Bevölkerung. – Übrigens hatte ich Mitte des Monats einen R. Kr. Brief [Roten-Kreuz-Brief] von Dir, so rührend lieb und gut geschrieben, dass ich ausserordentlich beglückt damit war. Jom Kippur habe ich glänzend gefastet; wie hätte Vatel sich gefreut – und einen Tag

92)

später konnte ich, da ich eine Reiseerlaubnis bekam, auf 2 Tage nach Leiden fahren. Wieviel Freude haben mir die Kleinen gemacht; besonders Ineke ist ein so gutes, liebes Mädchen, so fürsorglich und anhänglich wie mein Tochterle. – Von Onkel Sally u.[nd] Tante Rosa noch im[m]er nichts gehört[,] ebenso wie keine Nachrichten aus Polen kommen. Wann kommt für die die Erlösung?

Gute Nacht, mein Kind! Vielleicht erwartet mich morgen früh ein Brief von Euch? Ich bin ausser mir, nichts von Ernst u.[nd] Hannele zu hören. –

93)

19. Oktober!

Alles verändert! Traurig auch das Leben hier. Die Nacht zu Schmin-Azereth sind Frauen u.[nd] Kinder unerwartet aus ihren Wohnungen geholt worden und wurden in's Lager nach Drente gebracht. Tausende sind da untergebracht und hungern und frieren.

In Amsterdam geht es schon seit Wochen.

Wie soll das nur werden? Auch mein Rucksack ist gepackt, aber ich glaube nicht, dass ich die Kraft habe, den Strapazen gewachsen zu sein. – Sonnabend, den 17[.] Okt.[ober] war ein R. Kr. Brief [Rot-Kreuz-Brief]

94)

von Lutzel und endlich ein Brief von Hannele. Das war wieder mal eine Freude für mich. –

29[.] Oktober. Wieder eine Zeit verstrichen und hoffentlich dem Frieden näher. Ach, wüsste man doch, dass es bald so sei. Es sind nun fast 4 Wochen, dass die letzte Razzia gewesen ist und G.L. [gottlob] ist seitdem Ruhe. Aber die innerliche Ruhe fehlt. Jeden Abend beim

Zubettgehen fürchtet man, dass das Schicksal einen ereilt. Aber überall habe ich den Geist von Vatel vor mir, das beruhigt mich und gi(e)bt mir Kraft, denn der Geist dieses wunderbaren Mannes muss

95)

Gunst vor den Augen des Herrn finden. –

Am 21ten war wieder ein R. Kr. Brief von Dir, gel.[iebt] Tochterle, das gi(e)bt wieder Mut und das große Verlangen[,] noch einmal mit Euch allen vereint zu sein. Habe ich Dir schon von meiner Nachbarin, Frau Fabisch, erzählt? Es ist ein gemütliches Zusammenleben mit ihr[,] und wir verbringen harmonische Stunden mit einander.

Den 14.11.42. Nun ist es kalt geworden und es ist früh dunkel. Bis 5 Uhr sind die Geschäfte offen und von 3–5 Uhr dürfen wir Juden

96)

unsere Einkäufe machen. Man hat nicht das Bedürfnis[,] nach 5 auf die Straße zu gehen, kein Licht brennt, alles ist verfinstert. Von 8 Uhr darf kein Jude mehr auf der Straße sein. –

Vorige Woche war Euer gemeinsamer Brief mit Hannele. Ich kann mir wohl denken, wie Hannele an Dir, mein Tochterle, hängt, Friedel u.[nd] Victor und Liezel hatten angeschrieben. Ob die wohl wissen, dass ihre Eltern seit Ende Juli von Berlin fort sind? Ich habe leider noch nichts von ihnen gehört und höre auch allgemein, dass noch kein Bericht von Theresienstadt, wo sie Alle [alle] hinkamen, eingetroffen ist. Wenn man nur wüsste, dass sie le-

97)

ben und keinem Hungertod ausgesetzt sind. –

Hoffentlich rücken wir dem Frieden endlich näher. –

Wie würde alles aufatmen. –

Montag, den 16ten, soll ich zur Beobachtung in's Krankenhaus. Ich fühle öfter solch' eine Atemnot, was aber nach Feststellung der Ärzte nervös sein soll. – Dort habe ich Zeit, da plaudere ich mehr mit Dir, mein Goldenes. –

Den 23.11.

Seit Montag, den 16.11., bin ich im Krankenhaus. Was hat sich seitdem alles ereignet! Von Dienstag zu Mittwoch vom 17/18[.] in der Nacht zwischen 1–3 Uhr wurden die Juden abgeholt und nach

98)

Drente geschickt. Ullmanns, bei denen ich wohne, und meine lb. [liebe] Frau Fabisch aus unserem Haus. – Ob sie mich wohl auch mitgenommen hätten? Ich hörte zwar, dass Zuckerkranke, die mit Insulin behandelt werden, noch frei kamen. Aber wer weiss, für wie lange. Jedenfalls wäre die Nacht schrecklich für mich gewesen. Wie schrecklich es in Drente sein soll, kann ich nicht schildern, und wer weiss, wie es ist, wenn man weiter nach Polen kommt. Man hört nichts von den Leuten, die da sind.

99)

Ich bin hier sehr gut aufgehoben. Der Chefarzt, Dr. Emaus ist ein besonders feiner Mensch[,] und auch sonst ist alles hier auf's Beste eingerichtet. Wie lange ich noch hierbleibe, ist unbestimmt.

Von meinen liebsten Freunden sind Dr. Weissbergs noch hiergeblieben und zu meiner Überraschung auch Weichselbaums, worüber ich sehr froh bin. Ich habe tägl.[ich] Besuch[,] auch liebe arische Bekannte und hatte auch schon den Besuch meiner lieben treuen

100)

Frau Molema.

Nun weiss ich nicht, wo[hin] ich für das erste gehen werde, wenn ich hier herauskomme, denn unser Haus ist versiegelt. Was ist doch für ein Leid und Elend über uns gekommen. Wann wird es nur anders werden? Wie steigen die Gebete gen Himmel, dass sich doch endlich Gott erbarmen möge.

Gott Lob, dass Martin noch da ist. Wenn ich nur wüsste, dass

101)

er und seine Familie gesund das Ende des Krieges abwarten kann. – Ach, wie gerne möchte ich es noch erleben und Euch Alle [alle] wiedersehen. –

4[.] Dez.[ember] –

Tochterle, nun liege ich 18 Tage hier im Krankenhaus. – Die Verpflegung ist gut; der Arzt, Leiter des Hauses, ein unvergleichlich feiner Mensch, Schwestern lieb u.[nd] fürsorglich, aber mein Herz ist so schwer. Es ist so traurig, allein sein zu müssen, weder von Mann und Kindern noch Geschwister um-

102)

geben zu sein. Wie anders habe ich mir das Alter vorgestellt. – Und doch muss ich mir immer sagen, wieviel besser habe ich es wie Tausende meiner Mitmenschen, die jetzt fern von allen Lieben in Polen oder sonstwo sitzen. Wie mögen es nur Tante Rosa u.[nd] Onkel Salli haben? Wer weiss, ob sie noch am Leben und nicht verhungert sind? Das Elend ist ja unbeschreiblich; nachdenken darf man nicht, sonst meint man[,] den Verstand verlieren

103)

zu müssen. –

So denke ich momentan an alles so schön Gewesene, an meine Jugend, wo ich so fürsorglich von meinen lieben Eltern umgeben war, an das Glück, das mir Vatel gab, an jedes meiner Kinder. – Wie gut u.[nd] brav war doch mein geliebter Erich, wieviel hat er uns doch gegeben, bis der unglückselige Krieg 1914 ausbrach. Dann begann eine Leidenszeit für mich, ich habe sie gemeinsam mit Vatel

104)

getragen; es war schwer; mein gel.[iebtes] Kind so krank zu wissen. – Ich will über das Leiden nicht sprechen, mein armes Kind hat ausgelitten. Nur erwähnen möchte ich, was mein geliebter Mann alles getragen hat und wie sehr er mir jede Aufregung aus dem Wege räumte. Von Dir, mein innig geliebtes Tochterle, werde ich, wenn ich es noch erleben werde, Dich wiederzusehen, hören, ob Erich schmerzlos von Erden ging oder noch viel gelitten hat. –

Das alles geht mir heute im Kopfe herum, es ist Freitag und der Schabbath [Sabbat] hier macht es mir schwer.

105)

Vielleicht bin ich undankbar gegen Martin, der den Kopf voller Sorgen hat und nun noch die Sorge um mich. – Wie leicht wäre es mir wohl, wenn ich jetzt zu Vatel hinübergehen müsste, wenn ich auch gern unsere Erlösung nach dem entsetzlichen Kriege erleben möchte. –

Genug der Klagen. –

Vielleicht besucht mich heute noch meine liebe, gute Frau Weissberg, es ist wirklich das Wesen hier, das ich von allen Arnheimern am liebsten habe, fein, lieb und aufopfernd. Ich wünschte, Du, mein Tochterle, lerntest sie mal kennen.

106)

Warum höre ich nichts von Ernstel und Hannele. Sollten sie mir wirklich nicht schreiben? Das kann ich nicht denken. Auch von Leo und Paula habe ich schon lange nichts gehört. Und so schwinden die Jahre! –

Den 14.12.

Geliebtes Tochterle!

Viel hat sich in letzter Zeit ereignet. Nun bin ich 4 Wochen im Krankenhaus, wo ich nächst bester Verpflegung von dem besten Arzt und fürsorglichen Schwestern umgeben bin. Aber in meinem Inneren tobt es, sind

107)

doch in der Nacht vom 10/11[.] Dez.[ember] fast sämtliche Juden, ganz gleich, ob alt oder jung, krank, blind, geholt worden, entblösst all ihrer Habe, um weiter nach Polen geschickt zu werden und wahrscheinlich dem Hungertod ausgeliefert zu sein. Soll es wirklich keine Gerechtigkeit auf Erden geben u.[nd] will sich Gott doch nicht endlich unser erbarmen? – Wie sehr trifft es mich, dass meine gel.[iebte] Frau Weissberg, die in 2 Monaten ein Kind erwartet, auch davon betroffen ist. Ich habe sie so geliebt, dass

108)

mir's so schwer ist, als hätte ich ein Kind auswandern gesehen.

Nun steh ich fast allein hier, – Weichselbaums sind auch fort –, und werde nur ab und zu von lieben Nachbarn besucht. Meine liebe Frau Molema ist doch fast eine Stunde entfernt von hier, sonst würde sie mich gewiss öfter besuchen.

Wie lange ich noch hier bleibe und wohin ich dann gehe, weiss ich wirklich nicht. Vielleicht werde ich dann auch bald fortgeschickt.

109)

Aber es ist doch nicht zu ändern; ich muss meinem weiteren Schicksal mutig entgegengehen und mir sagen, mehr wie sterben und mit meinem gel.[iebten] Mann vereint zu sein, kann ich nicht. – Es ist ein Trost für mich, dass Vatel dies harte Geschick erspart blieb u.[nd] er ruhig im Bette sterben konnte. –

Mein einziges Gebet ist nur, Martin und seine Familie könnte den Krieg gut überstehen und seinen Posten später wieder hier im Lande ausfüllen.

110)

Tochterle, mein Liebstes, das ich habe; ich werde das Buch schliessen müssen, da ich nicht weiss, ob ich nicht auch bald fort von hier muss u.[nd] wer weiss, wohin ich geschickt werde. Ob noch die Möglichkeit besteht, mal heil wieder zurückzukommen, will ich dem Ib. [lieben] Gott überlassen. Wenn ich sterbe, mein Geliebtes, beweine mich nicht. Ich hatte so glückliche Zeiten mit Vatel,

111)

soviel Freude mit Dir und den anderen Kindern u.[nd] erst mit meinen Enkelkindern, dass ich viel mehr auf Erden hatte als andere. –

Heute, den 20[.] Dezember[,] bin ich noch hier im Krankenhaus, wo alles voller Liebe und Güte zu mir ist.

Gruß und Kuss für alle meine Kinder und Enkel

Deine Mutter

112)

31[.] Dezember 1942!

Ich beginne wieder ins Buch zu schreiben, es drängt mich dazu, nachdem ich es schon beschliessen wollte. Ich liege noch immer im Krankenhaus, wo ich Zeit habe, über alles Erlebte nachzudenken. Die frohesten Minuten waren, als ich vor 14 Tagen 9 Eurer R. Kr. Briefe [Rot-Kreuz-Briefe] bekam. Wie glücklich ich darüber war, ach, Tochterle, das kannst Du Dir denken. Aus jedem Deiner Briefe klang soviel Liebe, soviel kindliches Gefühl. Wie soll ich dafür danken.

113)

1943

Weh' war mir's zu hören, dass H.[err] Schneller u.[nd] Adolf Pinczower starben. –

Die arme, gute Frau Schneller tut mir in der Seele leid. – Ich weiss, was es heisst, einen Mann, mit dem man so innig verbunden ist, missen zu müssen. Wenn ich mir auch allzeit sage, dass das Schwere, das uns Allen [allen] durch den Krieg auferlegt wurde, kaum ertragbar ist und ich im Grunde meines Herzens froh sein muss, dass Vatel davor behütet wurde, so denke ich doch immer, welches Glück hätte er noch haben können, wenn er all' seine Kinder wiedergesehen

114)

hätte. Wenn ich doch noch einmal dieses Glück habe, dann tut es mir doppelt leid.

Auch Tante Gisel hat [durchgestrichen: meinen] ihren Mann verloren. Sie hat es nicht leicht bei ihm gehabt und mit rührender Geduld nur sein Bestes im Auge gehabt. –

Nun sind fast alle Juden aus Arnheim weg; teils im Lager Westerbork, teils nach Polen geschickt, wo kein gutes Geschick ihrer harrt. – Zu den nach Polen geschickten gehört auch Frau Weichselbaum mit Mutter und Kindern.

Das schneidet mir ins Herz, diese guten, wohlthätigen Menschen, so hart geprüft.

115)

Ihre wahre Frömmigkeit hilft ihnen. –

Nun bin ich schon 2½ Monate hier im Krankenhaus. Ich lerne immer mehr edle Menschen kennen, von denen ich Dir später, wenn es mir noch einmal möglich sein sollte, viel erzählen kann. Meine nervöse Nachbarin, die den ganzen Tag gesprochen hat und mir dadurch viel Kopfschmerzen verursachte, ist nun fort[,] u.[nd] ich habe ein Einzelzim[m]er. Lang dauert der Tag alleine, aber Frl. [Fräulein] Stoffels, ein so feiner, lieber Mensch, versorgt mich mit Lektüre u.[nd] mit Handarbeiten. Hoffentlich kommt man weiter voraus u.[nd] der Krieg geht

116)

seinem Ende entgegen.

Bei Martin G. L. [gottlob] alles in Ordnung. Gott helfe ihm weiter u.[nd] verschont ihn. Das Leben der Einzelnen ist nichts; aber wieviel Tränen fließen doch jetzt. Soviel Leid ist noch nicht in der Welt gewesen. – Dass Gott sich endlich erbarme! –

Wo wohl Tante Gustel ist? Die arme 85jährige Frau hat auch einen anderen Lebensabend erwartet. Ach, könnte ich sie doch auch noch einmal sehen. – An meinen lieben Herrn Baum-

117)

gardt muss ich auch soviel denken. Was werden seine guten Kinder sagen, wenn sie das wissen? –

Nun will ich wieder regelmässig schreiben, mein goldenes Tochterlein. –

Den 13[.] Februar

Hanneles Geburtstag

Diese Woche hatte ich 2 Briefe von Dir, mein geliebtes Tochterle. Wie wohl tut mir's einerseits zu hören, dass bei Euch und Ernstel alles so gut ist, aber wie schwer leide ich dann wieder unter der Trennung von Euch Allen [allen].

118)

Wenn Du sehen würdest, wie lieb und aufopfernd Frl. Stoffels zu mir ist, wärest Du gewiss froh. –

Ich habe mir nie denken [können], dass man von einem fremden Menschen so viel Liebe haben kann. Täglich ist sie, wenn es auch nur für paar Minuten ist, bei mir, sie will mir die Trennung von meiner Tochter erleichtern und sie mir hier ersetzen. Ich frage mich oft[:] „bin ich denn soviel Liebe wert?“ Von Kindern verlangt man es, aber

119)

von Fremden?

Wie lange ich noch hier bleiben muss, weiss ich nicht; aber ungeduldig in der Erwartung eines Wiedersehens mit Euch bin ich schon. Die Tage u.[nd] Wochen fliegen nur so[,] und ich werde älter und habe nicht mehr soviel Zeit.

Aber ich will mich zusammennehmen, gehöre ich doch zu denen, die nicht ins Camp oder nach Polen mussten, wo so viele meiner Glaubensgenossen schon Monate u.[nd] Monate sind. – Ob die noch

120)

am Leben sind? Und wenn, haben sie dann noch Lebenskraft in sich? – Man hört nichts von da. – Gott möge sie beschützen und sie nicht Hungers sterben lassen. Donnerstag besuchte mich Frau Molema. Sie gehört auch zu den Menschen, die ich nie vergessen werde. –

Von Otto Aufrecht hatte ich heute eine Karte. Er und Erna arbeiten noch schwer in einer Fabrik u.[nd] sind noch in Berlin. Georg und Hans

121)

sind in Polen; er hört nichts von ihnen. –

den 23.2[.]

Liebstes Tochtel, noch immer bin ich hier und denke über mein Geschick nach. So verlassen, so getrennt von Kindern und Kindeskindern verbringe ich meine letzten Jahre. Heute ist mir wieder so richtig wehmütig zu Mut. –

Zuweilen überkommt's mich allzu sehr. – Nun sind es 4 Jahre, als wir von einander Abschied nahmen. Wo hätte ich damals eine so lange Trennung für möglich gehalten? Und was ist indessen alles passiert? Ich hätte nicht geglaubt, dass ich es so lange überleben kann. Ich habe zuweilen auch schon das Bedürfnis[,] mich nach allem Traurigen, das alle Menschen,

122)

und besonders uns Juden, so grauenvoll überkam, für ewig ausruhen zu können, aber noch einmal meine Kinder wiederzusehen, das hält mich aufrecht. Ich weiss[,] wie Du, mein gutes Tochtel, Dich danach sehnst, mich bei Dir zu haben. Als ich noch in der Iten Zeit jeden Monat den Besuch von Martin mit einem der Kinder bei mir haben konnte, bevor das Reisen für uns Juden verboten war, da freute ich mich die ganze Zeit auf seinen Besuch. Und dann fehlt mir meine Pseudotochter, Frau Weissberg[,] an allen Ecken und Enden. – Nun ist Frau Kleestadt auch nach Westerbork gekommen[,] u.[nd] fast alle früheren Bekannten sind da. –

123)

Von Tante Rosa u.[nd] Onkel Salli höre ich weiter nichts und von Allen [allen], die in Polen sind, kommt keinerlei Bericht. Wann, ach, wann wird der Frieden kommen und uns Freiheit bringen? –

7[.] März. Bin noch weiter im Krankenhaus. – Indessen musste Martin mit seiner Familie Leiden verlassen, hat aber hoffentlich das Glück[,] in Barneveld, wohin er geschickt wurde, zu bleiben, da er auf der Liste der 200 Intellektuellen steht, die von der holl.[ändischen] Regierung nicht in's Camp oder nach Deutschland geschickt werden sollen. Hoffentlich kann er dort bis zum Ende des Krieges bleiben. Indessen fliegen Luftzeuge [Flugzeuge] von England u.[nd] Amerika über Deutschland. Es ist ein Schwirren und Sausen in der Luft, wie man

124)

sich [e]s kaum denken kann. Diese Woche waren sie über Berlin gewesen, wieviel Menschen ums Leben kamen und wie groß der materielle Schaden ist, weiss ich nicht. – Aber das Unglück geht weiter[,] und noch ist kein Ende des Krieges abzusehen. Gott Lob, dass Ihr von allem Schrecken bewahrt seid und Ihr von den Grausamkeiten des Krieges unberührt bleibt. – Wenn ich auch hier unter liebevollen

Menschen bin, die beste Verpflegung habe während in den Campen u.[nd] wohl erst in Polen Hunger u.[nd] das größte Elend herrscht, so freue ich mich doch im[m]er, wenn der Tag vorüber ist u.[nd] die Nacht anbricht, träume ich doch jede Nacht von Allen [allen], die meinem Herzen so nahe

125)

stehen; jede Nacht von meinem Mann und den Eltern und sehe sie immer vor mir. – Und früh bin ich dankbar, dass ich mit ihnen zusammen war.

Ich schliesse heute wieder mit dem Gedanken, Euch einen Tag näher gerückt zu sein.

Den 13.3.43

Wenn das Herz voll ist, dann bist Du, mein Geliebtes, meine Zuflucht. Ich fühle heute die Einsamkeit besonders, was gewöhnlich am Sabbat [durchgestrichen: besonders] stark eintritt; so allein, so getrennt von allen Kindern sitze ich in meinem Stübchen, wäre mein liebes, treues Frl. Stoffels nicht ½ Stündchen bei mir gewesen, dann wäre ich total vereinsamt.

Von Martin hatte ich

126)

heute nur paar kurze Zeilen u.[nd] ich brenne doch so auf seinen Besuch und die Aussprache mit ihm – nach fast ½ Jahr u.[nd] dabei zu denken, dass er nur 1 Stunde von hier entfernt ist. Mein Tochterle hätte es bestimmt möglich gemacht, mich bald aufzusuchen. – Was hätte Vatel gesagt, wenn er mich so vereinsamt hier gesehen hätte. – Wenn ich mit Tante Rosa zusam[m]en gewesen wäre, wie gut hätte es mir getan. Ich höre nichts von ihr[,] u.[nd] wer weiss, wie lange es sich noch bis zum Ende des Krieges hinziehen kann. Wenn ich nur

127)

wüsste, dass ich noch einmal die Gelegenheit hätte, Euch Alle [alle] wiederzusehen. Abend für Abend wird von amerikanischen und englischen Flugzeugen in Deutschland bombardiert; unzählige Tote, Gebäude u.[nd] dergl.[eichen] werden zerstört; es ist grauenerregend u.[nd] kein Ende.

Wann wird der Ib. [liebe] Gott sich „unser“ erbarmen. –

Ich weiss nicht, wie lange ich noch hierbleiben werde u.[nd] was dann, wohin gehöre ich dann hin?

Den 21.3[.]

Den 10.3. Töchterchen b/ [bei] Weissbergs gekom[m]en.

Heute ist Purim.

Ich habe gestern Abend in der Bibel die Megille gelesen, das ist alles, was

128)

ich von Purim hatte. Dafür habe ich viel an meine Jugend gedacht, es war für uns Kinder das schönste Fest, besonders auch, weil es mit Papa's Geburtstag zusammentraf. Und was gab es da alles zu naschen. Noch heute läuft mir das Wasser im Munde zusammen, wenn ich an all' die Süssigkeiten denke. –

Vor 8 Tagen, d.[en] 14.3.[.] hatte ich 2 R. Kr. Briefe [Rote-Kreuz-Briefe] von Dir, mein Tochtel, das war eine Freude für mich. –

Aus dem gestrigen Brief der Kinder ersah ich, dass sie es doch nicht so einfach in Barneveld haben; sie wohnen in einer Baracke [Baracke][.] und Brammetje kann sich so schwer einleben. Es ist sicher für

129)

Else sehr schwer da, zumal sie so ganz ohne jede Hilfe ist. Es ist gut, dass so schönes Wetter ist und das Kind im Freien spielen kann. Rudilein schläft mit 8 Jungen(s) zusammen, ihm gefällt das sicher so. –

Den 24.3. Morgen ist Vatel's Geburtstag; mir ist so, als wenn Martin an diesem Tag zu mir käme, d.h. wenn er die Reiseerlaubnis bekommt u.[nd] wenn es für ihn mit dem gelben Stern, den doch jeder Jude tragen muss, nicht zu hinderlich für ihn ist.

Das Wetter ist so herrlich, dass ich mich heute auf dem herrlichen Balkon, der einzig schön ist, hinlegen will. –

31.3.43. Liebstes Tochterle!

Das heutige Zeitungsblatt bringt einen Artikel,

130)

dass alle Juden aus Gelderland – dazu gehöre ich auch – bis zum 10[.] April das Land verlassen müssen und nach dem Camp in Vught hin müssen.

Wenn ich auch fort muss, dann sind meine Aussichten auf ein Wiedersehen mit Euch sehr gering, denn dort ohne richtige Schlafgelegenheit u.[nd] dem knappen Essen sind wohl wenige in meinem Alter, die durchkommen. – Aber ich will nicht verzagen, vielleicht kommt noch im letzten Augenblick Hilfe für mich. Martin war noch immer nicht hier, was mir ganz unbegreiflich ist, da man für eine Mutter doch Reiseerlaubnis bekommt.

131)

Tochterle, liebstes, am Mittwoch geht es in's Camp. Da die Patienten mit dem Auto hinfahren, wird es nicht so anstrengend sein.

Ich nehme die Sache ruhig hin u.[nd] sage mir, was mit Allen [allen] geschieht, muss auch mit mir geschehen. Gibt Gott, dass ich noch zurückkomme, dann sehen wir uns wieder u.[nd] wenn nicht, da bin ich mit Vatel vereint und bitte nur, dass es Euch nicht zu sehr schmerzt. Ich habe soviel Schönes hinter mir, war so glücklich mit Euch, meine lb. [lieben] Kinder[,] u.[nd] mal muss man doch endlich sterben. –

Martin hat leider keine Reiseerlaubnis u.[nd] kann mich daher nicht mehr besuchen.

132)

Es ist besser, es würde mich nur aufregen. Er macht sich sicher Sorgen um mich u.[nd] das tut mir so leid. Er und Else waren stets lieb zu mir und die lb. [lieben] Kinder waren meine Herzensfreude. – Martin gab sich solche Mühe, mich auch nach Barneveld zu bekommen, aber Deutsche werden da nicht aufgenommen.

Na, vielleicht ist der Krieg bald zu Ende u.[nd] ich überlebe ihn.

Tausend Küsse

Euch Allen [allen], meine

Geliebten!

